

Ernest Gellner

A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai*

Az olvasó elméleti esszét tart a kezében, amelyben igen jelentős társadalmi átalakulási folyamat, a nacionalizmus 19. és 20. századi kialakulásának általános elméleti szempontú leírását és magyarázatát tűztem célul. Fő tételeim a következők:

1. Az emberiség társadalmi viszonyai lényegileg és döntő mértékben átalakultak. Az a világ, amelyben a nacionalizmus, vagyis az állam és a „nemzeti alapon” meghatározott kultúra mindent áthatóan és normatívan összekapcsolódtak, meglehetősen különbözik attól a világtól, amelyben ez viszonylag ritka, erőtlén, rendszertelen és atipikus jelenség volt. Hatalmas különbség van egyfelől az olyan világ között, amelyben a kultúra és a politikai hatalom komplex, egymásba fonódó, de egymást egész pontosan mégsem fedő rendszereket alkotnak, és az olyan világ között, amely határozott kontúrokkal rendelkező, egymástól szisztematikusan és büszkén, a „kultúra” alapján elkülönülő politikai egységekből áll; ez utóbbiak mind a belső kulturális homogenitás megteremtésére törekszenek, méghozzá igen sikeresen. Ezek a szuverenitást a kultúrához kapcsoló egységek nemzetállam néven ismertek. A francia forradalmat követő két évszázadban a nemzetállam a politika normájává vált. Vajon hogyan és miért következhetett be mindez?

2. Rendelkezünk egy olyan elméleti modellel, amely valóban magyarázatot ad a szóban forgó jelenségre. A modell a legnagyobb mértékben valószínű és komolyan senki által sem vitatott általános tételekből indul ki, amelyeket a társadalom 19. századi átalakulására vonatkozó, rendelkezésre álló adatokkal egészít ki.

* *Forrás:* Gellner, Ernest: *The Coming of Nationalism and Its Interpretation: the myths of nation and class.* In Balakrishnan, Gopal (ed.): *Mapping the Nation.* Verso, London & New York, 1996, 98–132. A tanulmány magyar változatának forrása: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek.* Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 45–78.

3. A releváns empirikus anyag jelentős része – még ha vannak is kivételek – összeegyeztethető ezzel a modellel.

Ezek igen erős állítások. Ha sikerülne őket igazolni, ez azt jelentené, hogy a vizsgált kérdés, a nacionalizmus valóban magyarázható, ellentétben más történelmi kérdésekkel, amelyeket újra és újra megpróbáltak magyarázni, többnyire sikertelenül. Ez utóbbi esetben a javasolt magyarázatok csupán az érdeklődésre számot tartó lehetőségek felmutatásából álltak, vagy valószínűnek tűnő részhozzájárulásokat kínáltak a majdan adandó végső válaszhoz. Ezek a magyarázatok ritkán véglegesek, elégségesek és meggyőzőek. Ezzel szemben a nacionalizmusra vonatkozóan egyértelmű és meggyőző magyarázattal rendelkezünk.

A modell

Legjobb, ha a modell kifejtésével kezdjük. Ez a modell két különböző, igen jellegzetes társadalomtípust különböztet meg. Az érvelés a struktúrának és a kultúrának a két társadalomtípust jellegzetesen megkülönböztető funkcionális különbségeit állítja a középpontba.

Az agrár-, írni-olvasni tudáson alapuló társadalom

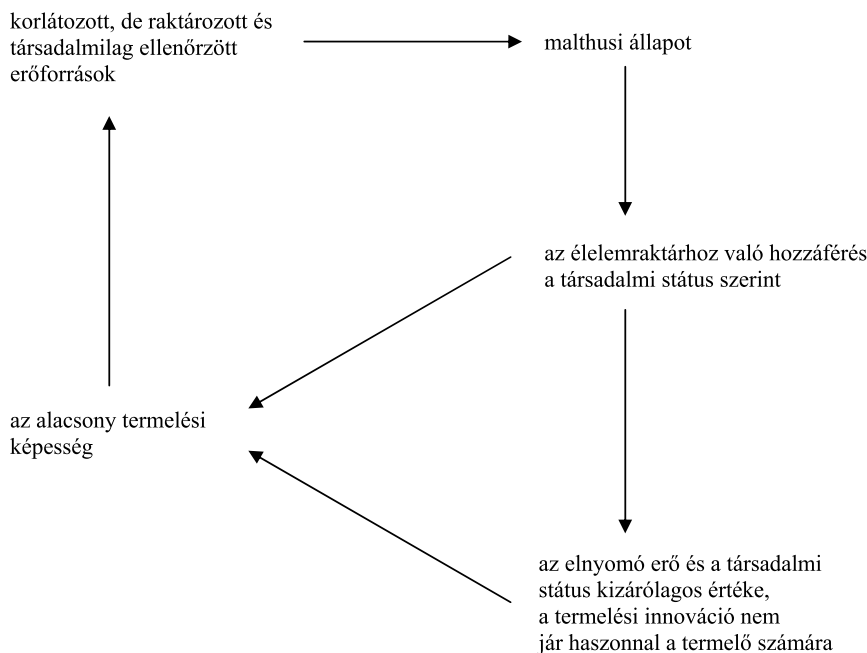
Az agrár, írni-olvasni tudással rendelkező társadalom több meghatározó jellemzőjét is rögzíthetjük. Ez a társadalom a mezőgazdaságon (ideértve az állattenyésztést is), vagyis az élelmiszer megtermelésén és tárolásán alapul. A rendelkezésére álló technológia meglehetősen változatlan: ugyan időről időre van újítás és tökéletesítés, de ez nem valamiféle állandó kutatási és innovációs folyamat részeként történik. E társadalom számára teljességgel idegen az az általános eszme (ami viszont ma olyannyira mindent áthatóan jelen van mindenütt és magától értetődő a számunkra), hogy a természet megérthető, a kutatás számára hozzáférhető rendszert alkot, és a sikeres kutatás hatékony új technológiát eredményez. Az a világkép, amelyen ez a társadalom nyugodott – ellentétben a miénkkel –, nem a természet egyre növekvő megértésének és a természet feletti fokozódó uralomnak a világképe volt, ami igazolná az emberi létezés feltételeinek állandó javulására irányuló várakozást. Ez a világkép sokkal inkább a társadalom és természet stabil partnerségét feltételezte, amikor a természet nem csupán szerény, de egyúttal állandó anyagi ellátást nyújt, hanem mintegy igazolja a társadalmi rendet, tükrözi annak egyes speciális formai elemeit is.

Az a tény, hogy egyfelől rendelkezésükre állt egy bizonyos fajta állandó technológia, más egyfelől viszont nem, többféle következménnyel is járt.

Tekintettel az élelmiszerkínálat viszonylagos rugalmatlanságára, valamint az élelmiszertermelés egyértelműen adott és egyáltalán nem magas felső határára, a társadalom tagjainak értékrendje általában az elnyomás és a hierarchia irányában igazodik. Ami egy ilyen társadalom tagjának valóban fontos, az az, hogy meglegyen a maga helye a hierarchikus skálán, és nem az, hogy sokat és hatékonyan termeljen. Hatékony termelőnek lenni nem a legjobb módja, sőt minden bizonnyal egyáltalán nem jó módja annak, hogy valaki a társadalmi státusát emelje. Az ilyen társadalom meghatározó értéke a „nemesség,” ami a katonai hivatás és a magas társadalmi státus összekapcsolódását jelenti. Ez a beállítódás a meglehetősen állandó termelési potenciállal rendelkező társadalmak alapvető logikájából következik: a termelés növelésére irányuló erőfeszítések nem kecsegtetnek semmilyen jelentős hozadékkal, ellenben az egyén, valamint bármely alcsoport a társadalmon belül elfoglalt privilegizált pozíciójától remélhet mindent. A nagyobb termelés csupán a hatalom privilegizált helyzetben lévő birtokosai és nem a növekmény előállítója számára jár haszonnal; azonban a hatalom birtokosai közé történő belépés már magának az erre törekvő egyénnek is hasznot hoz. Vagyis arra kell törekednie, hogy növelje hatalmát és emelje státusát, és erőfeszítéseit nem szükséges a termelés növelésére pazarolnia.

Ezt a tendenciát nagymértékben erősíti egy másik, a stabil és állandó technológiából következő tényező is, a malthusi állapot. Az élelmiszertermelés növelésének lehetőségei korlátozottak, ellenben a népességnövekedés nem. Azok az alapegységek, amelyekből az ilyen jellegű társadalmak állnak, hajlamosak az utódokra, legalábbis a fiú utódokra mint a munkaerő és a katonai erő forrására tekinteni. Ugyanakkor az utódok nagy számának tulajdonított kiemelkedő jelentőség következtében, legalábbis időnként, a teljes népesség nagysága a rendelkezésre álló élelmiszermennyiség által meghatározott határig vagy azon is túl növekedhet. Ez is hozzájárul a társadalom katonai és hierarchikus jellegének erősödéséhez: ugyanis az éhínség nem véletlenszerűen csap le, hanem társadalmi státus szerint. Az emberek társadalmi helyzetüknek megfelelően kezdenek el éhezni, az alul lévő rétegekre sújt le először az éhség. Ez az őrzött élelemraktárakhoz való társadalmilag ellenőrzött hozzáférés következménye. Észak-Afrikában a központi kormányzatot igen kifejező névvel illetik: *makhzen*; ennek a szónak ugyanaz a töve, mint a *magazin* szónak. A kormányzat ellenőrzése alatt tartja az élelemraktárt, sőt ő maga az élelemraktár.

Néhány, az ilyenfajta társadalmakban működő önfenntartó mechanizmust láthatunk az alábbi diagramon.

Mindezek következményeképpen ez az írni-olvasni tudással rendelkező agrártársadalomban a meglehetősen állandó társadalmi státusok komplex rendszerét láthatjuk. Egy ilyen típusú társadalom tagja számára a társadalmi státus birtoklása és az azzal járó jogokhoz és privilégiumokhoz való hozzáférés biztosítása messze a legfontosabb szempont. Az ember az a társadalmi státus, amelyet elfoglal. Ez nagyon is különbözik az ezt felváltó társadalomtól, ahol az ember az a kultúra, amelyet birtokol, és/vagy a bankszámlája, és ahol a társadalmi státus igencsak változékony.

Hogyan volt képes a korábbi rendszer folyamatosan fennmaradni? Általában a rend kétféleképpen tartható fenn: elnyomás vagy beleegyezés útján. Azokat, akik hozzá kívánnak nyúlni a szerepek fennálló rendszeréhez, hogy a saját javukra változtassák meg, fenyegetések, esetleg ezek tényleges végrehajtása tartják vissza ettől, vagy bizonyos belső gátló tényezők, vagyis olyan interiorizált eszme- és meggyőződésrendszer, amely megakadályozza a deviáns magatartást. A gyakorlatban mind a két mechanizmus működött és működik, és sohasem külön-külön, hanem egymással párhuzamosan; olyannyira egymásba vannak gabalyodva, hogy lehetetlen megkülönböztetni, melyik mennyiben járult és járul hozzá a társadalmi rend fenntartásához.

Vajon a két tényező közül melyik a fontosabb? Ennek megválaszolása rendkívül nehéz feladat. Nincs okunk feltételezni, hogy egyetlen válasz illik

mindegyik helyzetre. A marxizmust leginkább és magától értetődően olyan doktrínaként interpretálják, amelyik a társadalmi rend vonatkozásában a legnagyobb hatást nem a kényszernek és nem is az ideológiának tulajdonítja (mind a két állítást „idealizmusnak” bélyegezve veti el), hanem a termelésnek. Azonban egyáltalán nem világos, mit jelent az, hogy a termelési rendszer kényszer és eszmék közvetítése nélkül közvetlenül határozza meg a társadalmi rendet. Az eszközök és technikák önmagukban nem képesek arra készíteni az embereket, hogy alávegyék magukat az elosztási szabályoknak; ezt csak a kényszer vagy az önkéntes beletartozás képes elérni, vagy a kettő kombinációja. Hogyan hozza létre a termelési mód a kényszer rá jellemző módját? Nagyon is valószínű, hogy a marxizmus vonzerejét és másként fennmaradását részben annak köszönhetette, hogy ebben a kérdésben igencsak kétértelmű maradt.

Egy társadalom ideológiai rendszere nem csupán a rendszer stabilitását erősíti azáltal, hogy a társadalom tagjait meggyőzi a rendszer legitimitásáról. Szerepe jóval átfogóbb és komplexebb ennél, ugyanis ezen felül lehetővé teszi magának a kényszernek az alkalmazását is azáltal, hogy a kényszer alkalmazóknak szervezési elveket kínál, és segít megoldani belső vitáikat; e nélkül a kényszer alkalmazók csupán kaotikus, szervezetlen csoportosulást alkotnának, és nem lennének képesek igazán hatékonyan tevékenykedni.

E társadalomtípus jellemzője nem csupán az, hogy többé-kevésbé stabil mezőgazdasági alapon nyugszik, hanem az is, hogy rendelkezik írásbeliséggel. Az írás egy olyan technika, amely lehetővé teszi az adatok, eszmék, információk, szabályok rögzítését és visszakeresését. Az írásbeliség előtti társadalom is rendelkezik az állítások és a jelentések megőrzésének technikáival: a fontos szabályokat rítusok és ismétlés segítségével is meg lehet őrizni. Mindemellett az írás nagymértékben kiszélesíti az eszmék, állítások, információk és elvek megőrzésének lehetőségét.

Az írásbeliség az ilyen jellegű társadalmakban növeli a társadalmi státusok differenciáltságát. Az írásbeliség egy olyan tudás, amelybe kitartó és meglehetősen hosszadalmas bevezetés szükséges; ezt nevezzük oktatásnak. Az agrártársadalom nem rendelkezik sem megfelelő erőforrásokkal, sem megfelelő ösztönző tényezőkkel ahhoz, hogy ez a tudás széles körben elterjedjen, a teljes körű elterjedésről nem is beszélve. Az ilyen jellegű tudás birtoklása megkülönbözteti azokat, akik birtokolják, azoktól, akik nem. Az írni-olvasni tudás a státust jelző jelvényként is funkcionál, és mintegy céltitkot képez. Az írás ilyen státusdifferenciáló szerepét még további tényezők is fokozhatják, például a holt vagy speciális nyelvek használata az írott üzene-

tek rögzítésére, amelyek így nem csupán abban fognak különbözni a szóbeli üzenetektől, hogy le vannak írva, hanem abban is, hogy egy másik nyelven vannak leírva. Az írás tisztelete a titokzatosságon és nem az érthetőségen alapszik. A világos érthetőség kultusza – újabb forradalmi változást képezve – későn jelent meg az emberiség történetében, és sohasem volt képes teljesen egyeduralkodóvá válni.

Az ilyen társadalom átlagosabb tagjai „kultúrájukat,” eszméik és szimbólumaik készletét használat közben, mindennapi életük során, a rokonok, szomszédok, a tanítók és tanítványok közötti mindennapi érintkezés során sajátítják el. Ily módon az eleven, nem kodifikált, írásban nem rögzített, merev szabályok közé nem szorított kultúrát egyszerűen a folyamatosan megélt „életforma” részeként sajátítják el. Azonban az olyan tudást, mint az írni-olvasni tudás általában, nem ilyen módon adják tovább, hanem hosszan tartó és specializált képzés során, és nem átlagos emberek hagyományozzák át a dolgok normális menete során, hanem szakemberek, akik teljes „munkaidejüket” a felsőbbrendű normák fenntartásának és megtestesítésének szentelik.

Alapvető különbség van az informálisan, a mindennapi élet során, a használat közben áthagyományozott kultúra és az olyan kultúra között, amelyet a teljes munkaidejüket ennek szentelő, mással nemigen foglalkozó szakemberek adnak át, akik munkájuk során formálisan és jól körülírt, bizonyos részletességgel normatív szövegekben meghatározott, egyénileg csak nehezen megváltoztatható, rögzített szövegekben részletezett feladatot végeznek. Az előbbi kultúra általában inkább rugalmas, változékony és területenként más és más, igen könnyen átformálható, néha egészen rendkívüli mértékben; az utóbbi viszont inkább merev, a változással szemben ellenálló, nagy kiterjedésű területen sztenderdizált.¹ Fennmaradásához hatalmas írásbeli és gondolkodásbeli korpuszra támaszkodhat, valamint különféle elméletek állhatnak a rendelkezésére, amelyek szintén hozzájárulnak üzenetei legitimálásához. Doktrínája tartalmazhat egy olyan elméletet, amely meghatározza az igazság eredetét – ez a kinyilatkoztatás –, amely viszont a maga részéről igazolja e kultúra többi elméletét. A kinyilatkoztatás elmélete része ennek a világképnek, a világképet pedig a kinyilatkoztatás igazolja. A kör ezzel bezárult.

Az ilyen társadalmat a magas és a népi kultúra vagy kultúrák közötti feszültség jellemzi. Ez előbbi a formális oktatás révén hagyományozódik át, szövegekben rögzül, és őrződik meg, és társadalmilag magasrendű normá-

1 Goody, J.: *The Logic of Writing and the Organisation of Society*. Cambridge, 1986.

kat állít fel, az alacsony kultúra viszont csupán a mindennapok gyakorlatában testesül meg, és nem rögzíti a beszéd azon testetlenné vált formája, amelyet írásnak nevezünk; ebből következően nem is képes az aktuális gyakorlat fölé emelkedni. Így ezt a fajta társadalmat a magas és az alacsony kultúra közötti alapvető különbség és – bizonyos esetekben – konfliktus jellemzi, ami természetesen számos formában jelentkezhet: vagy a magas kultúra törekszik arra, hogy normáit rákényszerítse az alacsonyra, vagy az alacsony kultúrához tartozók törekszenek arra, hogy a magas kultúra minél több vonását sajátítsák el annak érdekében, hogy státusukat emeljék. Az első forma az iszlámra jellemző, a második a hinduizmusra; ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy egyik törekvés sem tekinthető sikeresnek. A tipikusan kialakuló kulturális helyzet az, hogy a „magas” és az „alacsony” stílus között markáns eltérés alakul ki; ez gyakran egészen a kölcsönös érthetlenségig fokozódhat. Ez az érthetlenség funkcionális. Nehezen képzelhető el, hogy valaki az olyan helyzetbe való felemelkedésre törekedjen, amelyet egyszerűen nem ért, vagy egy olyan doktrínával szálljon szembe, amelynek megértése szerény felfogóképességét messze meghaladja. A kulturális különbségek határozzák meg a társadalmi helyzeteket, szabályozzák az e helyzetekhez való hozzáférést és e helyzetek elhagyását, sokkal inkább, mint hogy a társadalomnak mint egésznek a határaitra lennének befolyással. Csupán az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet során szűnik meg a kultúrának az egyes társadalmi pozíciókat meghatározó és az egyes egyéneket e pozíciókhoz rendelő szerepe; ehelyett egy nagy és belül mobil társadalmi egység külső határvonalává válik, amelyen belül az egyes egyének nem rendelkeznek rögzített pozícióval, hanem a termelés szükségletei szerint változtatják helyzetüket.

Vajon a régi Agráriának a fentebbiekben vázolt és érvényesnek elfogadott általános modellje milyen következményekkel jár a kultúra, illetve a politikai legitimáció és az államok határainak kapcsolatáról kialakított elképzeléseinkre vonatkozóan? A válasz az, hogy a két szféra között általában nagyon kevés ilyen jellegű kapcsolat van.

Az ilyen típusú társadalom mintha folyamatosan kulturális különbségeket hozna létre, termelne és dolgozna ki magából. Elkülönült társadalmi rangok és státusok rendszerét alkotja, és ezeket a rangokat és státusokat el kell ismerni, ki kell hangsúlyozni, és külsőleg láthatóvá kell tenni. Ez az, amit kultúrának nevezünk. Jurij Lotman orosz kultúrtörténész egy olyan 18. századi orosz nemes példáját hozza fel, aki eltérően szólította meg a különböző embereket aszerint, hogy mennyi „lelket” birtokoltak. Az egyik Graham Greene-regény szereplője kihallja a bankalkalmazott hangsúlyá-

ból, hogy nem kezeli őt a kellő tisztelettel, és arra gondol, hogy minden biztonnal sokkal jobb bánásmódban lenne része, ha az általa igénybevett hitel lényegesen nagyobb lenne.

Ez a kifinomult szemantikai érzékenység a társadalmi státus és a tulajdon apró részvonalkozásai iránt segíti a bizonytalanság kiküszöbölését és a súrlódás csökkentését. A társadalmi státuskülönbségeknek mindig külső láthatósággal kell párosulniuk, és minden látható megkülönböztető jegyet státuskülönbségnek kell igazolnia! A társadalmi rétegződésben bekövetkezett drámai töréseket a kultúra a folytonosság hasonlóképpen drámai megszakadásával jelzi az öltözködés, a beszédmód, a viselkedés és a fogyasztási szokások terén. Meglehetősen gyakori helyzet volt, hogy a parasztok a szó szoros értelmében más nyelvet beszéltek, mint a nemesek, a polgárok vagy a bürokrácia képviselői. Közismert, hogy Oroszországban a 19. században a társadalom felső rétegei a többi rétegtől a francia nyelv széles körű használatával különböztették meg magukat. 1861-ben, az olasz egyesítés idején csupán az olaszországi lakosság 2,5 százaléka beszélte ténylegesen a tulajdonképpen, az „igazi” olasz nyelvet.² Az agrártársadalom rendeket, kasztokat, céheket hoz létre, a legkülönbélebb státusok jönnek létre benne, és ezeknek kulturális kifejeződésre van szükségük. A kulturális homogenitásnak pedig ezzel szemben igen csekély szerep jut benne, ha egyáltalán jut. Éppen ellenkezőleg, a kulturális viselkedés egységesítésére tett kísérletek normasértést jelentenek, néha egyenesen a szó szoros, büntetőjogi értelmében is. A társadalmilag messze álló rangok utánzására tett kísérletek a protokoll megsértését jelentik, és megbontják a társadalom irányítási rendjét. Ez a kihívó viselkedés, az arcátlanság olyan formája, amely egyszerűen nem maradhat megtorlatlanul. A normasértő szerencsésnek tarthatja magát, ha csupán informális büntetésben részesül.

Ugyancsak erőteljes tendencia mutatkozik meg – hogy úgy mondjam – az oldalirányú differenciálódás irányában is, a már meglévő funkcionális és a vertikális differenciáció mellett. Amellett, hogy az emberek megkülönböztető stílusokat alakítanak ki, hogy megvédjék magukat az alulról jövő utánzással szemben, vagy hogy ne sértsenek szabályt felfelé, a falusi közösségek esetében jelen van egy olyan tendencia is, hogy a hasonló státusú földrajzi szomszédoktól eltérő kulturális megkülönböztető jegyeket vesznek fel. Az írástudatlan paraszti közösségekben a dialektusok faluról falura különböznek. Az elszigetelt életforma elősegíti, hogy a kulturális és nyelvi változások

2 Hobsbawm, Eric J.: *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge, 1990. (Magyarul: Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas, Budapest, 1997.)

egy adott irányban menjenek végre, ami divergenciát eredményez még abban az esetben is, ha kezdetben nem volt eltérés.

A hatalmon lévők ritkán éreznek késztetést, hogy alattvalóikat kulturális szempontból homogénné tegyék; éppen ellenkezőleg, gyakran igencsak hasznos számukra a sokféleség. A kulturális sajátosság elősegíti, hogy az emberek megtalálják a maguk társadalmi és földrajzi helyét, és meggátolja nagykiterjedésű, minden bizonnyal veszélyes identitások és lojalitások kialakulását. Az „oszd meg és uralkodj” politikát könnyebb akkor megvalósítani, ha a kultúra már eleve megosztja a népességet. A hatalmon lévőket az alattvalók adója, tizede, úrbére és robotja érdekli inkább, és ritkábban a lelkük vagy a kultúrájuk. Az agrártársadalomban a kultúra inkább megoszt, mint egyesít. Esetenként ugyanakkor találkozhatunk a kulturális homogenizáció irányában mutató tendenciákkal is. Ezek általában a hatékony birodalmi igazgatási szervezethez vagy valamely szoteriologikus-univerzalista világvalláshoz kapcsolódnak (ez utóbbi az emberi lélek mint olyan megváltását hangsúlyozza, és sokkal kevésbé szolgálja az egyes társadalmi rangok vagy szegmensek speciális igényeit), vagy a kettő kombinációjához. Azonban a bürokratikus centralizáció, valamint a vallási univerzalizáció és institucionalizmus – különösen abban a hangsúlyos formában, amilyenben a reformáció során jelentkeztek – a társadalom életének éppen azokat az aspektusait képezték, amelyek előkészítették vagy éppen ösztönözték a posztindusztriális és a nacionalizmusra fogékony világba való átmenetet.

A végkövetkeztetésünk az, hogy az ilyen társadalmakban a közös kultúra ritkán képez reális alapot a politikai egységek kialakulása számára.³ A „nemzet” kifejezés, ha használják egyáltalán, sokkal inkább laza testületet, az adott terület politikai jogokkal rendelkező nemességét jelenti, azok összességét, akik részt vesznek a politikában, és nem pedig szó szerint a közös kultúrával rendelkezőket. A lengyel „nemzet” például egy időben a lengyel állam választójoggal rendelkező nemességének kollektívumát jelentette, és voltak ukránul beszélő tagjai is, ugyanakkor nem foglalta magában a lengyel eredetű és nyelvű parasztokat, ugyanis ez a terminus politikai és nem kulturális kategóriát jelölt.

Az ilyen társadalomban a politikai egységekre igencsak jellemző, hogy kisebbek vagy nagyobbak legyenek, mint a kulturális egységek. Törzsi szegmensek, városállamok ritkán merítik ki annak a kultúrának a teljességét, amellyel rendelkeznek, hanem egy sokkal nagyobb területtel osztoznak raj-

3 Ellentétes álláspontot képvisel: Smith, A. D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.

ta. A birodalmak határait viszont csupán a katonai ellenállás vagy a földrajzi akadályok jelölik ki, és a legkevésbé sem jellemző rájuk, hogy egyetlen kultúrára korlátoznák magukat. A történet szerint Észak-Afrika muzulmán meghódítója belelovagolt az Atlanti-óceánba, hogy megmutassa, tovább már nem lehet menni, ugyanakkor egy cseppet sem zavarta az a kulturális és nyelvi távolság, amely a hódítókat a helyi berber népességtől elválasztotta.

Az ilyen társadalmakban az emberek többszörös, egymást részben átfedő csoporttagságokkal és csoportlojalitásokkal rendelkeznek, amelyek közül ugyan néhány talán bizonytalan kapcsolatban állt azzal, ami később a nacionalizmus nevet kapta, de a többségük semmilyen módon nem kapcsolódik hozzá. Nagy kulturális diverzitást, illetve másfelől komplex politikai egységeket és csoportosulásokat láthatunk, de e két összefüggésrendszer között nincsen semmilyen egyértelmű vagy jelentőséggel bíró kapcsolat. A politikai hierarchiakat és a kulturális hálózatokat egész egyszerűen nem közvetíti és nem egyesíti semmi olyasmi, amit „nemzetnek”, „nemzetiségnek” lehetne nevezni.

Természetesen a nyelvi és kulturális különbözőség nem csupán a jelentéktelen státusbeli különbségek, hanem az uralmon lévő adminisztratív-katonai osztályban való általánosabb csoporttagság jelzésére is szolgálhat. Amennyiben a nyelv az uralmon lévő osztály által ellenőrzött politikai egység jelzésére szolgál, esetenként láthatunk valami olyasmit, ami – legalábbis felületesen – a modern nacionalizmusra emlékeztet. Azonban ez nem általános jelenség, és a közte és a valódi modern nacionalizmus közötti különbségek jelentősebbek, mint a hasonlóságok.

A fejlett ipari társadalom

A mai világban létezik és gyorsan terjedőben van egy olyan társadalomtípus, amely radikálisan eltér a fentebb leírt agrár, írásbeliséggel rendelkező társadalomtól. Gazdasági alapja szintén eltérő: tudatosan a szakadatlan és folyamatos innovációra, valamint a termelési erőforrások és a termelés exponenciális növekedésére alapozza magát. Egy olyan ismeretelméletet tett magáévá, amelyik megismerhetővé teszi a természetet a kinyilatkoztatásra való hivatkozás nélkül is; ezáltal a természet ténylegesen megváltoztathatóvá és befolyásolhatóvá, a szakadatlanul növekvő jólét forrásává válik. Ezzel egy időben a természet elveszti azt a funkcióját, hogy a társadalmi rendet legitimáló alapelvek forrása legyen. Az ilyen típusú társadalomban ténylegesen a gazdasági növekedés a legitimáció első számú alapelve: bármely rezsim,

amelyik nem képes elérni vagy fenntartani, bajba kerül. A legitimáció második számú alapelve a jelenlegi vizsgálódásunk tárgyát képező nemzet. Ez a társadalom már nem malthusi többé, ugyanis a gazdasági növekedés végül meghaladja a demográfiai; ez utóbbi, a gazdasági növekedéstől függetlenül, amúgy is csökkenőben van, vagy teljesen megszűnik. E társadalom kultúrájában az utódok nagy száma már nem olyan nagy érték, ha érték egyáltalán, ugyanis a pusztá fizikai munkaerő sem a hatóságok, sem az egyén számára nem rendelkezik már olyan nagy jelentőséggel. Az igaz, hogy a korai industrializmus hozta létre a sorozás intézményét és a nagy paraszti tömeghadserégeket, és a paraszti tömegnek mint potenciális ágyútölteléknek nagy jelentőséget tulajdonítottak. Azonban a Falklandi és az Öböl-háború korában a pusztá tömeg már keveset számít, ellenben a technológiai fejlettséggel és a kiképzés színvonalával. Az embereknek csak akkor veszik hasznát, ha iskoláztattak; az iskoláztatás pedig költséges. A személyi állomány minősége és nem mennyisége számít, a minőség pedig az emberek kulturális termelésének mechanizmusától függ, vagyis az „oktatástól”. A hatalom a nemzett utódok által hordozott katonai és termelési potenciált már nem tartja értéknek, sem a szülők nem tekintik már az utódokat egyfajta biztosításnak a jövőre nézve. Az utódok nevelése költséges dolog, és az örömkeresés más formáival kell versenyeznie, gyakran sikertelenül.

A munkavégzés jellege is radikálisan megváltozott. Az agrártársadalomban a „munka” lényeges volt, de egyáltalán nem rendelkezett presztízzsel, alapvetően fizikai, kétékezi volt, és elsősorban a mezőgazdasági termeléshez kapcsolódott. Az emberi erő ráhatását jelentette az anyagra, némi állati erő és bizonyos, a víz és a szél hasznosítását lehetővé tevő mechanikai eszközök kisegítő igénybevétele. A fejlett ipari társadalomban mindez teljesen megváltozott. A fizikai munka a maga tiszta formájában csaknem teljesen eltűnt. Az, amit még mindig kétkezi munkának hívnak, az egyáltalán nem abból áll, hogy valaki például baltával fát vág, vagy éppen ásóval földet ás; ezeket a dolgokat ma már általában az emberek csupán rekreációs céllal végzik. A fizikai munka ma általában egy gép ellenőrzését, irányítását és karbantartását jelenti egy meglehetősen bonyolult ellenőrzési-irányítási mechanizmuson keresztül. A legtöbb ember számára a „munka” még inkább eltávolodott a természettel való közvetlen érintkezéstől, ugyanis jelentések és emberek gyors irányítását és befolyásolását jelenti számítógépek, vagy, rosszabb esetben, telefon, írógép, telefax, komputerizált pénztárgépek és az ehhez hasonlók segítségével.

Mindez alapvető következményekkel járt a kultúra, a használatban lévő szimbólumok vonatkozásában. Az üzenetek ilyen gyors áramlása távoli és

anonim felek között egyszerűen nem teszi lehetővé, hogy a jelentés a helyi dialektusok sajátosságaitól függjön, és még kevésbé, hogy a kontextustól, az egészen specifikus kontextusokról már nem is beszélve. A kontextus szerepét már maga a kommunikáció módja is kiiktatja. A jelentést nem lehet testtartással, identitással, tónussal, a beszélő helyével, az időzítéssel vagy éppen a célba juttatás kontextusával közölni. A társadalmi státus szintén nem befolyásolhatja a jelentést, sem a jelentés nem erősítheti meg a státust. A médium egész egyszerűen nem vesz részt a jelentés továbbításában. Mindezek az elemek – a testtartás, a tónus és a többi ehhez hasonló – a tényleges népi nyelvben egyfajta fonéma szerepét töltötték be, mivel hozzájárultak az üzenet értelmének meghatározásához. Azonban ezek a fonémák érvénye és használata igencsak szűkre szabott és korlátozott volt, hasonlóan valamely nem konvertibilis helyi fizetőeszközhöz. Az egyetemes érvényű kommunikációs rendszerhez az szükséges, hogy csupán egyetemes, szten-derdizált, kontextusfüggetlen érvényű jeleket használjanak benne.

Ebben az esetben fontos, hogy a jelentést kizárólag az üzenet hordozza, és a jelentés belsőleg kapcsolódjon az üzenethez. Mind a kibocsátó, mind a vevő központnak arra kell képezve lennie, hogy csupán magára az üzenetre figyeljen annak megfelelően, hogy a közösen ismert szabályok szerint mi képezi, és mi nem képezi az üzenet részét. Az embereknek el kell tudniuk különíteni azokat az elemeket, amelyek a jelentést általánosan meghatározzák, a helyi partikuláris kontextust pedig figyelmen kívül kell tudniuk hagyni. Ennek a kifinomult, pontosan hangolt és sztenderdizált érzékenységnek az elsajátítása annak, hogy mi fontos, és mi nem, egyáltalán nem könnyű feladat. Hosszantartó iskoláztatást, nagyfokú szemantikai fegyelmet előfeltételez, a katonai kiképzés fogalmi megfelelőjét teszi szükségessé: finoman hangolt érzékenységet a formalizált parancsszavak iránti végrehajtás egyértelműen meghatározott szabályai mellett, mindezt úgy, hogy a lehetséges parancsszavak tartománya a katonai nyelvben használatosnál összehasonlíthatatlanul nagyobb. A jelentésnek világosnak, a megértett jelentés terjedelmének nagyon nagyoknak, minden bizonnyal végtelennek kell lennie.

Mindez azt jelenti, hogy a magas kultúra az emberiség történetében először vált mindent áthatóvá, az egész társadalom működési kultúrájává. Az emberek a nyelvben foglalt jelentések teljes, végtelen tartományára képesek válaszolni, ellentétben azzal, ha csupán a parancsszavak véges listájára lennének képesek reagálni, mint a paraszti származású újonc, és azt is csupán akkor, ha a megfelelő rangjelzésekkel ellátott személy kiabálja őket, és a megszokott kontextusban hangzanak el. Ez a tény mérhetetlen jelentőséggel rendelkezik, amit még teljes mértékben nem mértek fel és nem értékelt-

nek igazán. Annak a jelentősége, hogy megvalósult az egyetemes és egységes közoktatás – ennek létrejöttét már maga a társadalom alapstruktúrája is előfeltételezi – messze túl megy azon, hogy csupán a kulturális horizont kiszélesítésének (feltéve, ha egyáltalán szó van ilyesmiről) homályos és jó szándékú szokásos helyeslésével illessük. Következményei közé tartozik a mindent átható nacionalizmus is, ami tanulmányunk tárgyát képezi. A magas kultúra az eszmék rendezett, sztenderdizált rendszere, amelyet az írástudók szolgáltatnak és írnak elő az írás segítségével. A szillogizmus nagyjából a következőképpen néz ki: a munka szemantikaivá vált, és a munka a széles tömeghez tartozó egyének személytelen, kontextustól nem függő kommunikációját teszi szükségessé. Ez csupán akkor lehetséges, ha a széles tömeghez tartozó egyének az üzenetek megfogalmazásának és dekódolásának ugyanazokat a szabályait birtokolják. Más szóval: ugyanazzal a kultúrával kell rendelkezniük, és ez a kultúra a magas kultúra, mivel ezt a sztenderdizált képességet csupán a formális iskolai képzés keretében lehet elsajátítani. Következtetésképpen: az egész társadalmat egyetlen, sztenderdizált magas kultúrának kell átjárnia, mert különben a társadalom nem tud megfelelőképpen működni. A társadalom nem tolerálhatja többé a belső szubkulturák vad burjánzását, amelyek kivétel nélkül kontextusfüggőek, és kölcsönös kommunikációjuk útjában jelentős akadályok állnak. A megfelelő magas kultúrához való hozzáférés, és az azon belüli elfogadottság az egyén legfontosabb és legértékesebb tulajdona: nem csupán annak az előfeltétele, hogy az egyén megfelelő álláshoz jusson, hanem annak is, hogy jogi és erkölcsi értelemben is állampolgár legyen, és lehetősége legyen a társadalmi részvétel különféle formáinak gyakorlására. Így az egyén azonosul a magas kultúrájával, és arra törekszik, hogy olyan politikai egységben éljen, amelyben a különféle bürokráciák ugyanabban a kulturális idiómában működnek. Amennyiben ez nem így lenne, abban reménykedik, hogy vagy a határok, vagy az ő lakóhelye fog megváltozni, és ennek így is kell lennie. Más szóval: egy nacionalistával van dolgunk.

Van még egy tényező, amely hozzájárul a kultúra sztenderdizációjához. Nem a gazdagság önmagában, hanem a növekvő jólét az, ami a legfontosabb elem ebben a kérdésben. Ez a társadalomtípus nem egyszerűen az általános jóléten alapszik, hanem mindenekelőtt a gazdasági növekedésen. A helyzet folyamatos javulása iránti várakozás az, ami a társadalmi rend legitimációjának forrásává vált. Valamikor a gazdag termés volt a jele annak, hogy jó király uralkodik, ma viszont az ipari termelékenység folyamatos növekedése jelzi a rendszer egészséges állapotát. Ami valamikor a rossz királyra utaló terméketlen föld volt, az ma a nullaszázalékos vagy éppen a

negatív növekedési ráta. Az uralkodó ereje a növekvő termelékenységben jut kifejezésre. A haladás gondolata ezen attitűd filozófiai kifejeződése.

A növekedés ára az innováció és a foglalkozási struktúra szakadatlan és folyamatos átalakulása. Az ilyen társadalom egész egyszerűen nem képezheti az előre megadott társadalmi szerepek stabil rendszerét, az agrárkorszakkal ellentétben; a fontos funkciók ugyanis a különféle, a termeléshez kapcsolódó vagy egyéb, bürokratikus struktúrákban vannak, és ezek a struktúrák nem stabilak, és nem is kell annak lenniük. Éppenséggel bizonyos tökéletlen struktúrák stabilitása, például a kommunista hierarchiáké, a jele és valószínűleg egyúttal az oka is volt annak, hogy működési hatékonyságuk alacsony volt. Sőt mi több, mivel magas fokú technikai ismeretek szükségletnek a pozíciók legalábbis jelentős részének betöltéséhez (minden bizonyos nem az állások többségéről, de azért jelentékeny hányadáról van szó), ezért ezeket a helyeket „meritokratikus” módon, a hozzáértés alapján kell betölteni, és nem pedig a régi, szokásos úton, vagyis születés útján, vagy más, előre megadott módon, kizárólag a stabil struktúra fenntartását és lojalitásrendszerének megerősítését tartva szem előtt.

Mindez a társadalmat alapvetően egalitáriussá teszi: az emberekhez nehezen rendel rangokat, mivel egy állandó rang igen gyakran konfliktusba kerülne azzal, hogy a szóban forgó egyén a saját foglalkozási ágában ténylegesen milyen hatékonysággal tevékenykedik. Az az igény, hogy a pozíciókat a teljesítmény és a kompetencia alapján töltsék be, összeegyeztethetetlen azzal a régi alapelvvel, hogy állandó, előre kiosztott, mélyen internalizált rang szerint töltsék be azokat. A társadalom egalitárius, mert mobilis, és mobilis, mert egalitárius. Mindez teljesen megfordította azt a korábbi hosszú távú trendet, amely az állandóan növekvő egyenlőtlenség felé mutatott, és a társadalmak növekvő komplexitása felé haladó mozgás kísérőjelensége volt ipari-tudományos korszak eljövetele előtti korban.⁴ Az új rend egalitarizmusa természetesen nem zárja ki az óriási különbségeket a vagyon, a hatalom és az életesélyek terén. Ezzel együtt a egalitarizmus mint kiindulási alap és mint norma általánosan elfogadott a társadalomban, és megvan a maga érvényessége, ugyanis valódi társadalmi tekintéllyel és hatékony társadalmi jelentéssel rendelkezik.

A ténylegesen létező egyenlőtlenségeket inkább a fokozatosság és a folyamatosság jellemzi, semmint hogy a rendek és a kasztok közötti, elméletileg meglehetősen áthidalhatatlan szakadékok jelölnék ki őket. Ezek az egyenlőtlenségek statisztikai jellegűek, a siker és a szerencse valószínűsége

4 Lenski, G.: *Power and Privilege: Theory of Social Stratification*. New York, 1966.

hozta létre őket, és nem formális, definitív kizárásokon és jogosultságokon alapulnak, ahogyan az korábban volt; továbbá ezek a különbségek nem internalizálódnak az egyenlőtlenség haszonélvezőinek és áldozatainak lelkében. Nem önigazoló jellegűek, hanem pragmatikus igazolást igényelnek, és ha túlzottak, meglétüket botrányosnak tartják. A privilégiumokat általában inkább leplezik, semmint gúnnal illetik. A nagyon gazdagok különböznek tőlünk, mondta Scott Fitzgerald Ernest Hemingwaynek. Valóban, nekik van pénzük, válaszolta Hemingway. Hemingway sem mondott teljesen rosszat, habár Fitzgeraldnak volt igaza. Hemingway a modern szemléletet fejezte ki, amely szerint a külső státus nem hat a lélekre; Fitzgerald ellenben a régi világhoz kötődő romantikus volt, és abban a világban viszont igenis hatott. A világ elmozdult – ha teljesen nem is, de jelentős mértékben – Fitzgeraldtól Hemingwayig, ahogy ezt Tocqueville hangsúlyozta. Az emberek külső vonatkozásaikban különböznek, nem a belsőben.

Ami azonban a legfontosabb, az az, hogy a társadalom működésének formális szabályai, mind a munkát, mind a politikát tekintve, egyaránt lehetővé teszik, sőt, egyenesen megkövetelik, hogy a társadalom tagjai ugyanazt a kultúrát birtokolják. A kontextusfüggetlen információ áramlása nélkülözhetetlen a társadalom életéhez, annak minden aspektusában. Az információs hálózat működése szükségessé teszi, hogy mindenki bármely ponton bekapcsolódhasson: bizonyos pozíciókat már nem lehet az emberek előre meghatározott kategóriái számára fenntartani. Az információs hálózat csatlakozási pontjai sztenderdizáltak az összes felhasználó számára, és nem státusspecifikusak. Bárki, aki nem alkalmas arra, hogy részt vegyen a jelek ezen áramlásában, pusztán irritáló akadályt képez, és ellenséges, kirekesztő reakciókat vált ki, és jó esélye van arra, hogy megalázó helyzetbe kerüljön.

Hogyan foglalhatnánk össze az ilyenfajta társadalmi szerveződés hatását a kultúra, illetve a társadalom és a politikai közösség viszonyára? Az ilyen típusú társadalom nem csupán megengedi, hanem kimondottan megköveteli a kultúra homogenitását. Ennek a kultúrának egy bizonyos fajta, specifikus kultúrának kell lennie, „magas kultúrának” (mondanom sem kell, hogy ezt a terminust itt szociológiai értelemben használom, és nem értékítéletet alkotok), sztenderdizáltak és fegyelmeztettek. Mindez csupán hosszan tartó oktatás mellett érhető el, és ezt a társadalmat valóban az egyetemes közoktatás eszményének majdnem teljes megvalósulása jellemzi. Az emberek többé nem az anyjuk ölében ülve lesznek azzá, amik, hanem az óvodában.

A sztenderdizált oktatási rendszer, amelyik a társadalmat alkotó teljes emberi anyag előállítását végzi, a biológiai alapanyagot elfogadható és hasz-

nálható kulturális terméké alakítva át, óriási méretű és elképesztően költséges. E költségek nagy részét általában az állam vagy annak helyi alegységei vállalják magukra. Csupán az állam vagy az egy kicsit tágabb értelemben vett közszféra képes arra, hogy ezt a súlyos terhet a vállára vegye, és csupán az állam képes arra, hogy elvégezze a minőségbiztosítás feladatát ebben a legfontosabb iparágban, amely társadalmilag megfelelő, iparilag működőképes emberi lényeket állít elő. Ez válik az egyik legfontosabb feladatává. A társadalmat homogenizálni kell, *gleichschaltolni*, és az egyetlen olyan tényező, amely képes lebonyolítani, irányítani vagy éppen megvédelmezni ezt a műveletet, az a központi állam. Tekintetbe véve a különböző államoknak az egymást átfedő kulturális gyűjtőterületekért folytatott vetélkedését, az egyetlen módja annak, hogy egy kultúra megvédje magát egy másikkal szemben, amelynek már megvan a maga protektorállama, az az, ha maga is szert tesz egy ilyen államra, amennyiben ez még nem történt volna meg. Ahogyan minden lánynak meg kell, hogy legyen a maga férje, aki lehetőség szerint csak az övé, úgy minden kultúrának is meg kell, hogy legyen a maga állama, amely lehetőség szerint csak hozzá tartozik. Az állam-kultúrák egymással vetélkedve léteznek egymás mellett. Röviden, a végtermék így néz ki: egy mobilis, atomizált, egalitárius, sztenderd kultúrával rendelkező társadalom, ahol a kultúra „írásbeli,” „magas” kultúra, és ahol a kultúra terjesztését, fenntartását az állam végzi, határait az állam védelmezi. Még rövidebben: egy kultúra, egy állam. Egy állam, egy kultúra.

A nacionalizmus általam javasolt elmélete materialista (habár semmi esetre sem marxista), amennyiben a magyarázandó jelenséget abból az alapvető módból vezeti le, ahogyan a társadalom anyagi önfenntartását biztosítja. A korábbi társadalom, amely a mezőgazdasági termelésen és a technológia változatlanóságán nyugodott, többé-kevésbé arra ítéltetett, hogy a katonai-írástudó étosz, a hierarchia, a dogmatizmus, a kulturális pluralitás, a magas és az alacsony kultúra közötti feszültség, valamint a hatalmi struktúrákon és vallási ideológián nyugvó politikai rendszer keretei között éljen, de emellett általában közömbösen viseltessen a kulturális hasonlóságok iránt. Ez a társadalom tele volt a társadalmi pozíciókhoz kapcsolódó különbségekkel, viszont a politikai határokhöz kapcsolódóak hiányoztak belőle. Az új társadalom viszont – amely a fejlődő technológián, a szemantikai és nem a fizikai munkán, a mindent átható személytelen és gyakran anonim, kontextusfüggetlen üzenetek segítségével zajló kommunikáción és instabil foglalkozási struktúráján nyugszik – szükségszerűen alakított ki sztenderdizált, az oktatás útján átadott magas kultúrát, amely többé-kevésbé teljesen szétterjedt a társadalomban. Politikai vagy hatalmi struktúrái-

nak legitimációja két szemponton nyugszik: vajon képes-e biztosítani a folyamatos gazdasági növekedést, és vajon képes-e létrehozni, elterjeszteni és megvédeni azt a kultúrát, amely a szóban forgó társadalom idiómája. A politikai közösség és a magas kultúra ily módon közvetlenül kapcsolódik össze, míg a politikai közösség és a hit vagy a dinasztia közötti régi kapcsolatok felbomlanak, vagy pusztán formálissá üresednek ahelyett, hogy ténylegesen funkcionálisak lennének. Az állam a kultúra, és nem a vallás védelmezőjeként lép fel.

Ez az érvelés, amely a fentebbi kapcsolat meglétét állítja, euklideszi módon teljesen magától értetődőnek tűnik a számomra, és teljesen elképzelhetetlennek vélem, hogy megismerve ezeket az érveket, ne értsünk egyet velük. Spinoza azt mondta, ha egy igazságot egyértelműen megfogalmazunk, akkor már lehetetlen nem elfogadnunk. Sajnos, ez azért nem teljesen van így, de a mi esetünkben legalábbis a megállapított összefüggés teljesen nyilvánvalónak tűnik. (Így látom legalábbis én. Sajnálatos tény, hogy meglepően nagy számú ember viszonyult elutasítóan az elméletemhez, hiába volt módjuk megismerkedni vele.)

Kétségtelen, hogy nagyfokú hiúságról tanúskodik, ha valaki Eukleidészhez hasonlítja magát, és éppolyan hiú remény, hogy az euklideszi geometriára jellemző meggyőző erő valaha is elérhető lesz a társadalomtudományok terén. Mentségemre szolgáljon, hogy eközben azért az ironia sem hagy el, és az olvasó elbizakodottság helyett önkritikát talál írásaimban. Az érvelés, számomra úgy tűnik legalábbis, euklideszi meggyőző erővel rendelkezik, ugyanakkor annak is tudatában vagyok, hogy a világ, amelyben élünk, csak részben euklideszi. Sok olyan *eset* van, amely alátámasztja az érvelést, de ugyancsak számos olyan van, amelyik nem. Ez tüzetesebb vizsgálatot igényel. Valami nincs teljesen rendben az olyan elmélettel, amelyik egyfelől ugyan meggyőző, másfelől viszont a végkövetkeztetései (akárcsak részben is) ellentétben állnak a tényekkel. Talán – persze majd meglátjuk, hogy így van-e – a makacsul szembeszegülő tényeket kimagyarázhatjuk azzal, hogy más, a dolgot tovább bonyolító, az eredeti modellből kimaradt, de a való világban ténylegesen ható és fontos szerepet játszó tényezők szükségszerű következményei.

Az elmélet finomítása

Amikor legelőször fogalmaztuk meg az elméletünket, csupán két absztrakt ideáltípust különböztettünk meg, az agrártársadalmat, amely nem igazán hajlamos a nacionalizmusra, illetve, pontosabban szólva, kimondottan

rezisztens a nacionalizmussal szemben, és a teljesen iparosodott társadalmat, amely aligha szerveződhetne más, mint nemzeti alapon. Ez utóbbi sztenderdizált kultúrát előfeltételez minden egyes politikai egységen belül (vagy megfordítva, előfeltételezi, hogy minden egyes sztenderdizált kultúra saját állam elérésére törekszik). Azonban ez a megfogalmazás teljesen homályban hagyta, hogy a társadalmak vagy politikai közösségek milyen módon mentek át az első állapotból a másodikba, pedig egy valóban megfelelőképpen kidolgozott elméletnek éppen erre kell választ adnia. A mostani elméletünk azt mondja, hogy a nacionalizmus a maga legintenzívebb formájában nem a végponton jelentkezik, hanem a két társadalomtípus közötti átmenet egyik pontján.

A nem etnikai alapon szerveződő birodalmak és mikroegységek világától a homogén nemzetállamok világába vezető úton öt tipikus szakaszt különböztethetünk meg.

1. A kiindulási helyzet. Ez egy olyan világ, amelyben az etnicitás nincs magától értetődően jelen, és a közte és a politikai legitimáció közötti kapcsolat gondolata szinten teljes egészében hiányzik.

2. Ez az a világ, amely a politikai határok és struktúrák nagyobb részét – amelyeket megtartott – a korábbi korszaktól örökölte, azonban benne az etnicitás mint politikai princípium – vagyis a nacionalizmus – már megkezdte működését. Ez a Nacionalista Irredentizmus stádiuma. A nacionalista agitáció nyomás alatt tartja a régi határokat és politikai közösségeket.

3. A Nacionalista Irredentizmus győzedelmeskedik, de egyúttal önmagát is megsemmisíti. A plurális birodalmak összeomlanak, és velük együtt a dinasztikus-vallási politikai legitimáció egész módozata is elenyészik, átadva helyét a legfontosabb működő alapelvevé előlépő nacionalizmusnak. Egy egész sor kisebb állam jön létre, amely mind arra törekszik, hogy beteljesítse annak az etnikai csoportnak a nemzeti sorsát, amellyel azonosítják. Ez a helyzet önmegsemmisítő, mivel ezeket az új egységeket éppúgy a kisebbségekkel kapcsolatos gondok gyötrik, mint nagyobb elődeiket. Az új egységeknek megvannak mindazok a gyengeségeik, amelyek elődeiknek is megvoltak, és ezenfelül rendelkeznek még sajátokkal is.

4. *Nacht und Nebel*. Ezt a kifejezést a nácik használták bizonyos megtorló akcióik és eljárásaik megnevezésére a második világháború alatt. A háborús időket jellemző mindent átható titkosság leple alatt vagy a konfliktusok és az elszabadult indulatok hevében, vagy éppen a szabadjárára engedett, bosszúért lihegő sértettség tombolásakor az erkölcsi normákat általában figyelmen kívül hagyják, és a nacionalizmus alapelveit, amely az adott politikai-területi egységeken belül kompakt és homogén etnikai csoportokat

kíván látni, újult erejű kegyetlenséggel igyekeznek megvalósítani. Ezt már nem az asszimiláció régebbi és kedélyesebb módján, hanem tömeggyilkossággal és a lakosság erőszakos áttelepítésével szándékoznak elérni.

5. A nacionalista törekvések nagymértékű beteljesülése, az általánossá vált jólét, valamint a kulturális konvergencia csökkentik a nacionalista igények hevesességét, habár azok teljesen nem tűnnek el.

Mindegyik szakasz külön, részletes vizsgálatot igényel.

A kiindulási helyzet

Európa a Nagy Francia Forradalom előestéjén valójában nem hasonlított arra az ideáltipikus, mozdulatlan agrártársadalomra, amelyről a fentebiekben beszéltünk. A megelőző ezer év alatt volt gazdasági növekedés, valamint folyamatos politikai és ideológiai változás. Széleskörű urbanizációs folyamat ment végbe, a feudális fragmentáció jelentős mértékben átadta a helyét a meglehetősen centralizált politikai közösségeknek, az államok hatékony bürokratikus apparátusokkal vértézték fel magukat. A reformáció alapvetően változtatta meg a kognitív és legitimációs tevékenység játékszabályait, és bevezette a tekintély társadalmilag független forrásához való közvetlen egyéni fellebbezés eszméjét: ez kezdetben a szentírás és az egyéni lelkiismeret volt, majd az egyéni értelem és tapasztalat. Megkezdődött a tudományos forradalom, amit hamarosan filozófiai előfeltevéseinek és következményeinek kimunkálása követett. A felvilágosodás a világ és a társadalom szekuláris, individualista és naturalista vízióját fogalmazta meg. Európa gazdasági, sőt katonai súlypontja a földrész észak-nyugati sarkába helyeződött át, ahol Angliában és Hollandiában a hatalmi ágak elválasztását megvalósító civil társadalom már meglehetősen jelentős tényezővé vált. Meglepő módon a liberális államok minimum egyenlőnek, de inkább felsőbb rendűnek bizonyultak a központosított, háborúorientált monarchiákkal való összevetésben. A 18. században a boltosok nemzete többször is vereséget mért a katonai arisztokraták nagyobb méretű nemzetére. (Ez utóbbi csak akkor tudott felülkerekedni, amikor az óceán túlsó partján élő kereskedőkkel kötött szövetséget.) Észak-Nyugat-Európa nagy területein a rokonsági szervezet és a háztartásszerveződési minták individualisták voltak, és a késői, a felek egyéni választásán alapuló, és nem pedig a nagyobb rokonsági csoportok közötti kapcsolatok fenntartását szolgáló házasságkötés szokása volt a jellemző rájuk.⁵ Számos területen az írni-olvasni tudás és annak világi célokra való használata igen elterjedt volt. Így, és persze még

5 Macfarlane, Alan: *The Origins of English Individualism*. New York, 1978.

számos más úton is, Európa már réges-rég elindult annak a modern világ-nak az irányában, amely a 19. században jött létre, és vált olyannyira szem-beötlővé.

Azonban annak a világnak a dolgait – amely keresztülment a Nagy Francia Forradalom okozta megrázkódtatáson, és Napóleon veresége után újraépült – továbbra is a dinasztikus alapelvek alapján rendezték el akkor, amikor a politikai egységek és azok határainak megállapítása, valamint legiti-mációjuk kialakítása volt napirenden. Az uralkodók helyzete ténylegesen erősödött a reformáció és a vallásháborúk hatására azáltal, hogy a legitimá-ció államok közötti általános döntőbírójának eszméje érvényét veszttette; egy független állam és annak uralkodója így abszolút szuverenitásra tett szert. A 18. századi modernizáció java részben „felvilágosult” abszolutista uralkodók műve volt, és nem pedig valamilyen szélesebb alapokkal rendel-kező mozgalmaké. Az igaz, hogy a királyi abszolutizmust megkérdőjelezték, mind elméletben, mind gyakorlatban, azonban az angolok, a köztársasági és a restaurációs kísérlet után, végül is úgy találták, hogy szabadságjogaikat leginkább egy korlátozott monarchia képes garantálni, semmint annak el-törlése. A holland köztársaság a személyes monarchia felé sodródott. A köztársasági vagy választott képviseleten alapuló berendezkedések ritkák voltak, az egykori városállamok közül kevés volt képes fennmaradni, és a részvételen alapuló kormányzási forma egészében véve kisebb és kevésbé jelentős entitásokra korlátozódott. Az is igaz azonban, hogy egy új köztársa-ság is a színre lépett, és a 18. sz. vége felé sikerrel szilárdította meg a helyze-tét egy erős nyugat-európai monarchiával szemben, habár ebben viszont egy másik monarchia segítette – de mindez az óceán másik partján történt.

Az agrár jellegű politikai közösségek nagyobbik része monarchikus be-rende-zkedésű volt, azonban az ipari társadalom felé irányuló mozgás végül is a demokrácia előretörését eredményezte. Az ipari társadalom inherens törekvése az egalitarizmus irányában részben magyarázatot nyújthat erre. Az agrártársadalom monarchikus tendenciája a hatalmi struktúra általános logikájának következménye: mindegyik konfliktusban a győztes szempont-jából az a kívánatos eljárás, hogy a vesztest örökre kiiktassa a küzdelemből, hogy ne legyen „visszavágó”; ez értelemszerűen arra készteti a többieket, hogy a győztes kegyeit keressék, ami viszont tovább erősíti annak hatalmát. Ez a hólabda-effektus működik a legtöbb esetben, és ez magyarázza, hogy a monarchikus államforma miért jutott ennyire túlsúlyra az agrártársadal-makban, habár vannak kivételek, mint például a nyílt vidékek pásztortársad-almai vagy a hegyvidékek paraszti közösségei, illetve, bizonyos esetekben a kereskedőközösségek. Bármelyikük kivételt képezhet tételünk alól, és

részvételen alapuló, belsőleg kiegyensúlyozott intézményekkel rendelkezhet. A pásztorközösségek a központi hatalom uralma alól vagyonuk mozgékonyságának köszönhetően képesek kibújni, és a kollektív önvédelem kényszere közösségi önszerveződésre készíti őket; a hegyvidékeken élő parasztokat maga a természet látta el védelmi erődítményekkel; a kereskedőknek pedig szükségük van individuális mozgástérre, ha hatékonyan akarnak tevékenykedni; alávetésük működésük rovására megy.

Az industrializáció másfelől a vagyonszerzés elsőbbségét jelenti a hatalomszerzéssel szemben. A vagyon vezet el a hatalomhoz, az ellentétes folyamat – bár teljesen nem tűnt el – kevésbé meghatározó. A hólabda-effektus a hatalmi viszonyok területén már nem működik, a vagyoni viszonyok területén pedig (ellentétben a marxista jóslatokkal) egyáltalán nem működik. Ebből következően a hatalom és a vagyon eloszlása meglehetősen szórt.

Hozzátehetjük továbbá, hogy az agrártársadalomban a kormányzás nem igényel komolyabb képességeket vagy képzettséget, és igen gyakran nem is teszi lehetővé ezek alkalmazását akkor sem, ha éppen rendelkezésre állnak. Hogy egyszerűbben fejezzem ki magam, bármelyik tökfilkó lehet király vagy báró. Bizonyos személyes tulajdonságok – kegyetlenség, agresszivitás, bátorság, ravaszság – előnyt jelenthetnek, de azok az adottságok, amelyek ahhoz szükségeltetnek, hogy az illető meghozhassa a szükséges döntéseket olyan jellegűek, hogy lehetővé teszik e pozíciók véletlenszerű betöltését, például öröklés útján, ami az agrárvilágban a legegyszerűbb és a legelterjedtebb módja a megüresedett társadalmi pozíciók elfoglalásának. A fentebbi tételt általában érvényesnek fogadhatjuk el, hacsak a társadalom nem formátlan és nem kényszerül nélkülözni a szilárd struktúrát, vagy olyan speciális tényezők vannak jelen, amelyek szükségessé teszik a pozíciók valamilyen más szempont szerinti betöltését (például rendkívül összetett és speciális feladatok ellátására különlegesen alkalmas egyének szükségeltetnek).

Az agrárvilág a társadalmi szerepeket nagyjából véletlenszerűen tölti be, és ezt a betöltési módot gyakran a legmagasabbrendű autoritásra is alkalmazza. Az istenségre gyakran a magasabb tisztségek elosztásának felügyeletének szerepét ruházzák. Ezzel ellentétben az ipari társadalom, legalábbis elvben, ezeket a pozíciókat a hatékonyság és a teljesítmény alapján tölti be, és ezt az eljárást az emberi alkalmasság elvével igazolja. A demokráciára való áttérés legalábbis részben magyarázható annak a következményeként, ahogyan a társadalom és politikai közösség magasabb pozícióinak betöltése általában zajlik. Amikor – legalábbis elvben – mindenki egyforma eséllyel töltheti be a pozíciók nagy részét, nehéz és illogikus feladat a döntéshozatalban való részvételt a társadalom egy speciális szegmensére korlátozni.

A felelős, részvételen alapuló, korlátozott, plurális stb. hatalom elméletei, amelyek megelőlegezték, kísérték vagy megerősítették a 18. és a 19. század politikai változásait, nem tartalmazták világos kifejtését annak, hogy az az egység, amelynek a kormányzati formájáról szó van, egész pontosan milyen természetű, és melyek a határai. A társadalomnak demokratikusnak kell lennie, idáig világos: de vajon melyik társadalomról van szó? Ez a kérdés nem állt az érdeklődés homlokterében. Azt, hogy léteznek társadalmak, adottnak vették; a kérdés az volt, hogyan kell ezeket irányítani, milyen alapelvek szerint és kinek a vezetésével, és nem az, milyen határokkal rendelkezzenek.

A 19. század folyamán a történelem választ adott arra a kérdésre – amelyet tulajdonképpen fel sem tettek –, hogy egész pontosan melyek azok az egységek, amelyek kormányzati formáját ki kell alakítani. Kiderült, hogy ezek az egységek – a nemzetek. Azonban az egység, amelyet a modern világban „nemzetnek” hívnak, a legkevésbé sem emlékeztet semmi olyasmire, amit korábban ismertek. Ez névtelen individuumok hatalmas együttese, akik vagy belépőt kaptak abba a magas kultúrába, amelyik az adott nemzetet meghatározza, vagy legalább abba az alacsony kultúrába, amely felismerhető kapcsolatban van a szóban forgó magas kultúrával, annak valószínű gyűjtőterületét alkotja, és arra prediszpozicionálja birtokosait, hogy a szóban forgó magas kultúrát birtokló közösség próbaidős tagjai lehessenek. Az így definiált egységek nemigen léteztek korábban. Mára viszont a politika normájává váltak. Minden más típusú egység anomáliává vált.

A nemzeteket a modern világ kezdetén, 1815-ben, akár léteztek, akár nem (és összességében még nem léteztek), az új határok megrajzolásánál még nem vették figyelembe. És mégis, a világ hamarosan készen állt arra, hogy meghallja azok szavát, akik azt kezdték hirdetni, hogy az egyedüli legitim egységek azok, amelyek a nemzeten alapulnak, bármit is jelentsen ez utóbbi, és a világot eszerint kell irányítani.

Az irredentizmus

A nacionalizmus vagy az irredentizmus kora az az időszak, amikor erőteljes törekvések mutatkoztak az Egy Kultúra – Egy Állam eszményének megteremtésére. A végtelen kulturális diverzitás és a finom kulturális árnyalatok régi világát, amely csak nagyon lazán kapcsolódott a politikai határokhoz, ha kapcsolódott egyáltalán, egyre inkább a politikai helytelenség, illegitimitás légköre kezdte körüllegeni. Egy olyan világ váltotta fel, amelyben minden egyes kultúrának megvan a maga politikai védőburka, és amelyben a politikai egységeknek és a politikai hatalomnak csak az a tény kölcső-

nöz legitimitást, hogy egy adott kultúrát juttatnak kifejezésre, védelmeznek és táplálnak. Európa hihetetlenül összetett nyelvi és kulturális térképe, példának okáért 1815-ben azt mutatta, hogy a nyelvi-kulturális határok alig-alig felelnek meg a politikaiaknak; ugyanez a térkép, mondjuk 1948-ban már azt mutatta, hogy a megfelelés szembeszökő, még ha nem is abszolút.

Számos módszer létezik annak elérésére, hogy ez az egyezés végül is megvalósuljon.

1. Az embereket meg lehet változtatni. Képesek elsajátítani valamely kultúrát, ideértve az e kultúra által konstruált és sugalmazott önképet is, valamint az ezen önkép kivetítésének és elfogadtatásának képességét is – még abban az esetben is, ha eredetileg egy másik kultúrához tartoztak, és az internalizált és kivetített képzetek egy másik készletével rendelkeztek. A kiindulási pont, ahonnan elindulnak, lehet egy olyan szubkultúra vagy dialektus, amely meglehetősen közel van ahhoz a kultúrához, ahová megérkeznek, de lehet éppenséggel távoli is. A folyamat végbemehet túlnyomórészt spontán módon, sőt igen kevésbé tudatos formában is, vagy éppen a politikai hatalom és az oktatási hatóságok irányítása mellett, irányíthatják független kulturális aktivisták is, akik a politikai hatalomtól függetlenül, sőt annak ellenére tevékenykednek.

2. Az embereket megölni is lehet. Azokat, akiket alkalmatlannak találnak a kívánatos homogén „etnikai” társadalmi-politikai egységbe való beolvastásra, el lehet gázosítani, agyon lehet löni, halálra lehet éheztetni stb.

3. Az adott területen létesítendő társadalmi-politikai egységbe történő beolvasztásra alkalmatlannak talált embereket át lehet helyezni egy másik területre, függetlenül attól, hogy azon a területen van-e már vagy nincs olyan politikai egység, amelyik befogadja őket. A szóban forgó áttelepülés lehet teljes egészében kényszerű, amikor például a csendőrség marhavagyonokban vagy teherautókon egyszerűen eltávolítja az embereket, vagy lehet önkéntes, abban az értelemben, hogy a szóban forgó lakosság saját elhatározásából maga távozik, mivel súlyos fenyegetésnek és zaklatásnak van kitéve.

4. A határokat meg lehet változtatni annak érdekében, hogy a kulturálisan hasonló népességcsoportok egy politikai egységbe kerüljenek. Figyelembe véve a 19. századi Európa etnográfiai térképének bonyolultságát, e módszer eredményességének megvannak a maga határai, hacsak nem egészíti ki valamelyik a fentebb leírt módszerek közül, vagy akár az összes egyszerre.

Mindezeket a módszereket a valóságban is alkalmazták – néha egymással kombinálva. Az Irredentizmus korában – amely 1815-től 1918-ig tartott

– összességében a viszonylag emberségesebb első és negyedik módszert alkalmazták. A második és harmadik módszer alkalmazására – habár nem voltak teljesen ismeretlenek – csupán egy későbbi stádiumban került sor (*Nacht und Nebel*). Amikor annak a tipológiáját szeretnénk felállítani, hogy a nacionalizmust nem ismerő világ hogyan alakult át a nacionalizmus világává, azt vizsgáljuk, hogy az etnikai-politikai térképet milyen eszközök igénybevételével rajzolták át a kívánalmaknak megfelelően.

Figyelemre méltó, hogy az irredentizmus, habár erős volt, messze volt attól, hogy mindenható legyen. Az igaz, hogy az 1813 és 1914 közötti időszakot nyugtalanná tette, de mindazonáltal nem volt képes jelentős változások elérésére. Kelet-Európán továbbra is három, multietnikus birodalom osztozott. Az irredentizmus abban az időszakban sikerei között könyvelhet-e el öt vagy hat ütközőállam létrehozását a Balkánon, az egyesült Németország és Olaszország létrejöttét, valamint egy-egy változás kieszközölését Skandináviában és Németalföldön. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy döntő áttörést nem volt képes elérni – egészen 1918-ig. A durva és embertelen módszerek alkalmazását ebben a korszakban általában kerülték: ez az asszimiláció időszaka, és egyúttal az asszimiláció ellen ható „ébredés,” vagyis a nacionalista agitáció periódusa is, amikor az embereket arra bíztatták, hogy új állam-kultúrákat hozzanak létre a nem kodifikált paraszti kultúrák nyersanyagából annak alternatívájaként, hogy egy olyan kultúrához csatlakozzanak, amelyik már kialakította kapcsolatát valamely államgépezettel. Az „ébredés” kifejezés nagyon is jól jellemzi e mozgalom önképét. Pejoratívan állított be az állandó, de álomba merült „racionális” entitások létét, amelyeknek „ébresztésre” van szükségük. Az igazság az, hogy ezeket az entitásokat újonnan hozták létre, és nem pedig álmukból ébresztették fel őket.

A győzedelmeskedő és önmegsemmisítő irredentizmus

Az első világháború zárta le a Nacionalista Irredentizmus korát, számos követelését kielégítve, legalábbis azokban az esetekben, ha azok a győztesek és pártfogoltjaik részéről hangoztak el. Tekintettel Európa etnodemográfiai térképére, bizonyos követelések kielégítése szükségszerűen azt jelentette, hogy más követeléseket viszont figyelmen kívül kell hagyni. Ez a legnagyobb hatással leginkább azon a területen volt, amelyet harmadik időzónának hívhatunk, a rendkívül sokelemű, multietnikus birodalmak képezte sávban. 1918-ra a birodalmak közül kettő eltűnt, feltételezhetően örökre, a két kisebb Balkán-háború, majd az első világháború következményeképpen.

A letűnt birodalmak helyét kisebb politikai egységek foglalták el, amelyeket tudatosan a nacionalizmus alapelvéből kiindulva határoztak meg és

azzal legitimizáltak. Ezen új államok mindegyike arra volt hivatva, hogy politikai védelmet biztosítson valamelyik „nemzet,” vagyis kultúra számára, amely az azt elfogadók erkölcsi identitásának döntő elemét képezi. Az állam, suta módon, valamely nemzet kifejeződése és működési módja, és nem pedig állampolgárainak összessége.

A béke megteremtésének folyamata során a „nemzeti önrendelkezés” elvét alkalmazták, amellyel az eredményt szándékoztak legitimálni. Ezen elv alkalmazása természetesen nem volt részrehajlás nélküli: a győztesek és a győztesek védencei magától értetődően jobban profitáltak belőle, mint a vesztesek, vagy azok, akik nem tudták akarukat megfelelőképpen érvényesíteni a tárgyalási folyamat során. Mindazonáltal az új határok némelyikének igazságtalan volta nem egyetlen gyengesége volt az új nemzetközi rendnek. Tekintettel az etnikai határok komplex és nem egyértelmű voltára, a határok bármely éppen adott helyzete bizonyos, teljesen elfogadhatónak tűnő kritériumok szerint igazságtalannak bizonyul, és egyesek óhatatlanul sérelmesnek fogják tartani ezt az állapotot. Kelet-Európa etnikai térképének bonyolultsága miatt nem volt lehetséges minden vitán felül álló, igazságos politikai térkép megrajzolása.

Az új rendszer valódi gyengesége a fentebbiekből következett. Az új államok kisebbek és ezért gyengébbek voltak, mint azok a birodalmak, amelyeket felváltottak. Azonban ezt a méret- és erőcsökkenést nem kompenzálta a nagyobb homogenitás és a belőle következő nagyobb kohézió, a legkisebb mértékben sem. Ezeknek az államoknak ugyanúgy megvoltak a maguk irredenta kisebbségeik, mint a lebontott birodalmaknak, amelyeket az agyonkoptatott „nemzetek börtöne” névvel illettek; ha azok a „nemzetek börtönei” voltak, akkor emezek viszont a kisebbségek fogházai. Az új kisebbségek, azok, amelyek hirtelen kisebbségi sorban találták magukat, és ebből következően irredenta érzelmek töltötték el őket, gyakran a korábban kulturálisan domináns etnikai vagy nyelvi csoporthoz tartoztak, és nem voltak hozzászokva, hogy ilyen alacsony státusban legyenek, ezért hajlamosabbak voltak arra, hogy jobban zokon vegyék új helyzetüket, de egyúttal jobb adottságokkal is rendelkeztek az ellene való fellépéshez. Segítséget és bátorítást remélhettek az anyaállamuktól, amelyik ugyanahhoz a kultúrához tartozott. Mindenesetre nem szorultak arra, hogy újrateremtsék, újrakelemlésszék vagy éppen feltalálják a régmúlt idők nemzeti nagyságát és dicsőségét: mindez még – igencsak fájdalmasan – eleven emlékezetükben élt még.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy az új rend, amelyet a nacionalizmus elvére hivatkozva hoztak létre, örökölte az általa felváltott rendszer minden hibáját, amihez hozzátette a sajátjait is. Gyengeségei hamarosan

napvilágra kerültek. Az oroszországi ideokratikus diktatúra megszilárdulása, valamint nyíltan nacionalista diktatúra létesült németországi létrejötte után az egész építmény elképesztő gyorsasággal omlott össze. A lengyel katonai ellenállás csupán hetekben volt mérhető, a jugoszláv (állami) és a görög csupán napokban, a többi új nemzetállam pedig egyáltalán nem állt ellen (ez alól a legszembeötlőbb és legsikeresebb kivételt Finnország képezte). Hitler és Sztálin könnyűszerrel, kevés ellenállásba ütközve voltak képesek felosztani a köztük lévő területeket, legalábbis ami az állami struktúrákat illeti.

Nacht und Nebel

Ami ezután következett, az az időszak volt, amikor a homogenitás biztosításának szelídebb módját – az asszimilációt – elborzasztó méretekben kezdte felváltani két jóval kevésbé szelíd módszer, a tömeggyilkosság, és a lakosság erőszakos áttelepítése. Ez a sors bizonyos csoportoknak már jóval korábban is osztályrészül jutott, így az örményeknek, a török–görög háborút pedig az 1920-as évek elején erőszakos lakosság-áttelepítés követte. Azonban e módszerek valóban tömeges, kezdetben még rejtett és titkolt alkalmazására a második világháború alatt, valamint az utána közvetlenül következő megtorlás idején került sor. A háborús idoszakra jellemző titkolódzás, majd a háború végét követő felháborodás, és az, hogy a győztesek egy időre szabad kezet kaptak, olyan módszerek alkalmazását tették lehetővé, amelyek normális körülmények között elképzelhetetlenek lettek volna.

Tömeggyilkosságok, majd az erőszakos deportálás (amelyet néhol spontán gyilkosságok kísértek) rendezték át Kelet-Európa jelentős területeinek térképét, habár maradtak érintetlen részek is. A tömeges népirtás mindezekelőtt bizonyos népességcsoportok ellen irányult, amelyek különösen alkalmatlannak találtattak arra, hogy a homogén közösségek nacionalista eszményét megtestesítő Európában éljenek; ez utóbbi közösségek boldogan ünnepezték a közös kultúra birtoklását, büszkén és bizakodóan tekintettek a jövőbe annak tudatában, hogy egy olyan politikai szervezet védelme alatt állnak, amely mindenekelőtt kultúrájuk védelmezésének és fenntartásának szentelte magát. A szenny egyik definíciója szerint olyan anyag, amely rossz helyen található; ezen új Európa kisebbségei pedig rossz helyen lévő kultúrák voltak. Azonban volt néhány olyan kultúra is, amely mindig rossz helyen volt, bárhol helyezkedett is el: ezek, hogy úgy mondjam, univerzális vagy inkább abszolút szennyet képeztek, olyasfajta szennyeződést, amelyet pusztán áthelyezés útján nem lehet eltávolítani. A népi gyökerektől való elszakadásra és a biológiai vitalitás elvesztésére szolgálnak példát, arra,

hogy milyen az eszközpontú intellektualizmus, individualista kalkuláció, absztrakt és univerzalista identitás és aspiráció. A diaszpóranemzetek, különösen akkor, amikor a társadalom kereskedő, pénzügyi, majd később intellektuális és alkotó szegmenseiben találtak helyet maguknak – és ezáltal elszakadtak a természettel közvetlen küzdelmet folytató fizikai munka eleven erőteljességétől – azt a szellemileg kóros ravaszságot testesítették meg, ami a romantikus-biológiai kommunalizmus számára a legteljesebb mértékben ellentétes volt az egészségességgel és a közösségiséggel. Így éreztek a náci (tartozzanak bármely nemzetiséghez) a zsidósággal kapcsolatban. A zsidók támadást jelentettek a nacionalizmus alapelve ellen, az ember alapvetően etnikus és közösségi, a vérhez és a földhöz kötött természete ellen; és nem azáltal, hogy rossz helyen voltak, hanem azzal, hogy egyáltalán léteztek.

Az ilyenfajta tömeggyilkosság metafizikája rendkívül érdekfeszítő, és Európa eszméletörténetének integráns és fontos részét képezi. A romantikus nacionalizmus eredeti metafizikája szelíd és jóindulatú volt. Csupán azt állította, hogy legitim vagy kívánatos dolog, hogy az emberek beteljesülést találjanak az egyedi és sajátos népi kultúrában, a falu táncában és énekében, ahelyett, hogy az előkelő, udvari viselkedés egyes formális, hideg szabályait utánoznák. Ha a népi kultúra egy kicsit kevésbé fegyelmezett volt, mint az udvari viselkedés formális mintája, ha a tánc vadabb és az ital erősebb volt, a gasztronómia pedig kevésbé kifinomult, mindez önmagában még nem jelentett halálos veszélyt senkire. Az újonnan felmagasztalt népi kultúrát még gyakran finomabbnak is tartották, mint a felváltandó arisztokratikus stílust, amelynek gyökerei a hivatásszerű katonai osztályhoz nyúltak vissza. Azonban már ekkor megfigyelhető volt az feltartóztathatatlan folyamat, amely során az érzelem került előtérbe az értelemmel szemben. Azonban ezek az érzelmek, amelyek a társadalomnak a hatalomból kevésbé részesedő rétegei részéről nyilvánultak meg – mivel ezek a rétegek nem értek hozzá a küzdelem hatékonyabb eszközeihez, és nem rendelkeztek kiterjedt és fegyelmezett, centralizált szervezettel sem – ekkor még egyáltalán nem tűntek olyan nagyon fenyegetőnek.

A kifinomult közösségiséget, amely alapvetően a paraszti élet és a népzene romantikus idealizálását jelenti, most egy új nézetrendszer váltja fel, amely azt propagálja, hogy a valódi emberi lényeg, az igazi beteljesedés az érzésben van, és a hideg, racionális gondolkodás halálos, pusztító, patológikus és egészségtelen. Az egészséges paraszt ellentéte a városi kereskedő, akinek a munkája kalkuláció és manipuláció, és nem pedig a mezőkön végzett egészséges, fizikai, életteli és másokkal együttes munka. Nagyjából a

19. század közepétől ez a közösségiség eszméjétől inspirált gondolatot kezdte kiegészíteni egy másik, a darwinizmustól kölcsönzött eszme is. Az életerő, az önállóság és az érzés nem csupán azért jók, mert a csodálatos etnikai kultúra részét képezik, hanem azért is, mert előmozdítják azt a versenyt, amely elősegíti a legerősebbek fennmaradását, és amely a valódi szépséghez vezet. Mennyire visszataszítóak azok a városi kereskedők petyhüdt testükkel és hamis tekintetükkel, és mennyire csodálatos jelenség a szabad gazdálkodó! Mennyire undort keltőek az önmarcangoló gondolkodók, és mennyire fenségesek a harcosok! Figyelemre méltó, hogy ezeket a nézeteket esetenként nem csupán a gyilkosok, hanem áldozataik is magukévá tették.

Amikor az antiintellektuális, antiracionális romanticizmus egyesül az agresszió és a könyörületesség átértékelésével, elveszíti eredeti ártatlanságát. És most képzeljük el azt, amikor az ilyenfajta nézetek és elképzelések formális szervezethez és politikai befolyásra tesznek szert. A nacionalizmus előretörése éppen ezzel jár.

A nacionalizmus az idilli falusi élet értékét állítja a kifinomult udvari, ipari vagy bürokratikus nyelv vélelmezett univerzalizmusával szemben; a falut állítja szembe Versailles-jal, a Hofburggal, a bécsi kávéházzal – vagy éppen Manchesterrel. Azonban ténylegesen a falusiak maguk ritkán vagy éppen soha sem rendelkeztek a kellő önbizalommal, erőforrásokkal, szervezeti és szellemi eszközökkel vagy hajlammal, hogy a saját kultúrájukért harcoljanak a város, az udvar vagy az ipari szektor ellenében. Sokkal földhözragadtabb szempontok mozgatják őket, és ha láznak is, ezt ritkán teszik a kultúráért. Akik valóban egy kultúra érdekében szervezkednek és agitálnak, azok az ipari vagy iparosodó társadalom atomizált és névtelen tagjai, akik azt szeretnék, hogy az új világban ne érje őket hátrány azért, mert „rossz” kultúrával rendelkeznek, akik arra törekcszenek, hogy az a kultúra, amelynek keretei között tevékenykednek és az, amely meghatározza az életüknek keretet adó uralkodó politikai egységet, egy és ugyanaz legyen, ami az elérhető szakmai karrier maximumával kecsegtet, és érzelmi komfortérzetet biztosít.

Milyen szervezeti formákban tevékenykednek? A cselekvés és az érzés kultusza, mely elválaszthatatlan a populista romanticizmustól a sport- és tornaegyletet tette a nacionalista mozgalom társas szerveződésének paradigmatisus formájává. Mindenekelőtt a *Turn-Verein*, vagyis a tornaegyletet vált a nacionalizmus kultikus helyévé. A gimnasztika különösen alkalmas erre a célra, sokkal inkább, mint a versenyen alapuló individualista sportok. A gimnasztika a leginkább durkheimi az összes sport közül, és a

modern társadalom számára egy olyan rítus lehetőségét kínálja, amelyben a nagyon nagy méretű, anonim, de azonos kultúrával rendelkező közösségek saját szolidaritásukat ünnepelehetik. A cseh nacionalizmus, példának okáért, szinte teljesen szinonim a *Sokol* szervezettel*: ha valakiről azt mondták, hogy Sokol-tag, ezzel azt is állították róla, hogy hazafi, habár, a sors ironiája, hogy a mozgalom két alapítója német volt. A cseh nemzet önmagát *sletnek*** nevezett gyűléseken imádtá. Miután a kommunisták 1948-ban puccsal átvették a hatalmat, úgy döntöttek – saját szempontjukból igen bölcsen –, hogy átveszik a Sokol szervezetet, és nem tiltják be.

Vagyis a nacionalizmus olyan ideológiává vált, amely az idillikus falusi élet hajdani kultuszát az önállítás és a fizikai életerő vitalista metafizikájával és a racionális gondolkodás iránti bizalmatlansággal, ha nem kimondottan ellenségességgel kombinálta. A Nietzsche által interpretált Darwin egészítette ki Herdert. A természetes kiválasztódás egészséget és kiválóságot eredményez, míg az univerzalizmus és a vértelen, kozmopolita intellektualizmus és könyörületesség csúnyaságot és betegséget. Magától értetődőnek fogadták el, hogy a természetes kiválasztódás elsődlegesen nem az egyének között vagy az emberi nemen mint egészen érvényesül, hanem azok között az entitások között, ami a fajok megfelelőinek tűnt az emberi nemen belül, vagyis a nemzetek között. Magától értetődőnek tartották, hogy a nemzetek a társadalmi szféra tényleges állandó kategóriái; ha a korábbi időszakokban politikailag láthatatlanok voltak, ennek az oka csupán abban rejlett, hogy „aludtak,” és a nacionalista magát mindenekelőtt „ébresztőnek” látta. Aki a nemzetek egymás közötti kapcsolataiban elítéli a vizályt és a kegyetlenséget, az a degenerálódás beteges erői mellett sorakozik fel. Ezeket az értékeket, nézeteket és eszméket olyan fiatal emberek hordozták és ültették át a gyakorlatba, akik elsősorban nem annyira az egyetemi képzés, hanem a közös, fegyelmezett fizikai tevékenység során végzett kollektív gyakorlatok által formálódtak azzá, amik lettek. Abban az időben a nacionalistákból igen jó katonák váltak. Jó esély volt arra, hogy jó fizikai állapotban vannak, sokat edzettek, túráztak, vagy akár sokat másztak hegyet, éles szemük volt, jó lövészek voltak, és hozzá voltak szokva a pattogós vezényszavakhoz. A természet szeretete és a közösségi, energikus tevékenység akaratlanul is paramilitáris dolog volt. A modern időkben Európa azon részei, amelyek együtt azt a területet alkotják, amelyet a romantikus és természetbarát populizmus zónájának hívhatunk, összességében jobban teljesítettek a csa-

* A cseh „sokol” szó magyarul „sólýmot” jelent (a ford. megj.).

** A cseh „slet” szó magyarul, etimológiája szerint „összeröppenés” (a ford. megj.).

tamezőn, mint azok, ahol a lakosság más, kifinomultabb élvezeteknek hódolt.

Ez a virulens nacionalizmus, amely messze túlmegy azon, amit csupán a kulturálisan homogén, belsőleg mobil társadalmi-politikai egységek (vagyis a nemzetállamok) szükségletei diktálnak, valami olyat tükröz és fejez ki, amit az Antiracionalizmus Költészetének is hívhatnánk. A közösségiség, a fegyelem, a hierarchia és a kegyetlenség jó dolgok, és az emberi törekvések valódi beteljesedését jelentik, és nem annak ellenére, mert irracionálisak, hanem éppen azért. A vértelen, üres univerzalista értelem ellentmondásban van az emberi viselkedés valódi és mély forrásaival, ha egyenesen éppen nem a beteges emberek szolgálatában áll (durván, ez Nietzsche nézőpontja). Amikor a német hadsereg a második világháború elején meghódította Európát, a meghódítottakra nem csupán katonai erejével gyakorolt nagy hatást, hanem szépségével is. („Milyen szépek,” mondja Sartre-nál, a Franciaország bukásáról szóló regényben egy francia hadifogoly fogvatartóiról). Ez a hódításnak bizonyos mértékű legitimációt kölcsönzött. A német katonának nem csupán azért harcolt jól, mert tudta, ha nem ezt teszi, agyonlövik, hanem azért is, mert az erőteljes német nemzeti szellemből is erőt tudott meríteni. A romantikus *Kameradschaft* kiegészítette a porosz fegyelmet. A náciizmus a politika újraritualizálása révén képes volt az anonim, ipari *Gesellschaft*-ban, vagyis társadalomban a valódi *Gemeinschaft*, vagyis közösség hatásos illúzióját kelteni. Az ipari társadalmat és az abszolút monarchiát jellemző fegyelem hatékonyságát az egyébként idealizált, helyhez kötött rokonsági csoport érzelmetli kohéziójával kombinálta.

Vagyis a forгатókönyv az, hogy a közösségi szellemtől áthatott, örömben élő és összetartó nemzetállamot meg kell tisztítani, méghozzá nem csupán a beférkőzött kisebbségektől, hanem mindenekelőtt azoktól az örök és univerzális kisebbségektől, amelyeket intellektualizmusuk és/vagy üzleties gondolkodásmódjuk eredendően alkalmatlanná tesz arra, hogy valamely népi kultúra tagjai legyenek, a „mi” kultúránkról nem is beszélve. Így az a népirtás, amely az 1940-es években történt, habár titkolták, mégsem nevezhető, hogy úgy mondjuk, suttyomban végrehajtott és a helyzet esetlegességei által lehetővé tett dolognak. Olyan emberek hajtották végre vagy parancsolták meg, akik nem egyéni érdekből cselekedtek, hanem kötelességet teljesítettek, a közjót szolgálták, a megtisztulást és a szépséget keresve. Valóban titokban zajlott, mert a tömeggyilkosság továbbra is annyira szörnyű tettnek számított, hogy politikai okok miatt mindenképpen titkolni kellett. Ha a titkosság eszköz volt csupán, maga a tett nem. Értékracionális volt, egy olyan cél megvalósítása, amelyet önmagában ér-

téknek tartottak. Egy náci funkcionárius, amikor a népirtásról beszélt, Kant nevét említette, és amit mondott, nem volt abszurdum: amit tettek, azt elvből tették, és nem az önérdéküket követve. És valóban, az, amit elkövettek, egyáltalán nem segítette elő az elkövetők érdekeinek érvényre juttatását, hanem sokkal inkább hátráltatta azt. Ha mindezt figyelmen kívül hagynánk, tagadnánk vagy éppen homályban hagynánk, azzal az európai gondolkodás és érzésvilág történetének egy fontos mozzanatát hamisítanánk meg és torzítanánk el.

A huszadik századi totalitarianizmus egyik legismertebb elemzője, Hannah Arendt amellett érvelt, hogy a náciizmus ideológiája nem kapcsolódik az európai gondolkodás hagyományához, hanem minden előzmény nélkül, váratlanul bukkant elő valahonnan a szellemi alvilágból.⁶ Ez az elképzelés számomra teljesen elhibázottnak tűnik. Az alkotóelemek e sajátos elegye – az univerzalizmus elutasítása, a kultúra és összetartozás, illetve a versengő kegyetlenség együttes magasra értékelése, a fegyelem és hierarchia előnyben részesítése a piaci anarchiával szemben a társadalmon belül, valamint néhány egyéb téma, mindez természetesen még nem teszi ki a teljes európai szellemi tradíciót, de nem is esik rajta kívül. Naturalizmusát tekintve a felvilágosodást követi, a közösségiség és az egyediség kultuszában pedig a felvilágosodásra adott romantikus reakció részét képezi.

Mindez összességében azt eredményezi, hogy a nacionalizmus fejlődésének negyedik szakasza, ami az etnikai térkép elképzelhetetlenül brutális eszközökkel történő átszabását jelenti, nem egy esetlegesen megtörtént dolog volt, nem annak az adódó lehetőségnek a véletlenszerű mellékterméke, hogy a háborús időkben a mindent átható titkosság leple alatt nem kell annyit aggályoskodni, és nem kell annyira ragaszkodni a jó modorhoz, mint amikor az események a nyilvánosság szigorú tekintete előtt zajlanak. Éppen ellenkezőleg, az, ami történt, már az európai gondolkodás napirendjén volt. Európa igen összetett etnikai térképén, és különösen igaz ez Közép- és Kelet-Európára, a politikai határok kérdésének bármely megoldása Óhatlatlanul számos más megoldási lehetőséget hiúsít meg. A hosszan tartó frusztrációk keltette dühödt szenvedélyeket most már egy olyan társadalmi metafizika is támogatta, amely amúgy is hajlamos volt a brutális megoldások helyeslésére, és egy olyan ideiglenesen diadalmaskodó mozgalom ültette át a gyakorlatba, amely őszintén magáévá tette ezt a metafizikát, és rendelkezett a megfelelő elszántsággal és eszközökkel is ehhez.

6 Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. New York, 1951. (Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Kk., Budapest, 1992.)

Az etnikai érzelmek intenzitásának csökkenése

1945-ben egy új korszak vette kezdetét. Azok, akik magukévá tették az agresszió – és az etnikai közösség – romantikus kultuszát, vereséget szenvedtek; a sors iróniája, hogy éppen az a bírói fórum mondta ki rájuk a végső ítéletet, amelyet maguk választottak, és amelyet a végső és egyetlen ítélkezési instanciának ismertek el: a fegyveres istenítélet. Ez volt a negatív lecke, amit meglehetősen hamar követett az azt kiegészítő pozitív. A háború utáni periódus az egyik leghosszabban tartó, példa nélküli prosperitást, általánossá vagy legalábbis széleskörűen elterjedtté vált jólétet hozó időszak volt. Egyesek gazdagabbak lettek, mint mások: a leggazdagabbá azok váltak, akik a háborúban vesztek; nekik ezért már nem volt módjuk a kollektív agresszió további kultiválására, emellett kegyetlen területi veszteségeket voltak kénytelenek elszenvedni. A harcos, katonai étosz magának a sikernek és a természetes kiválasztódásnak a szempontjából bizonyult enyhén szólva kevésbé helyeslendőnek. A pozitív oldalon viszont a kereskedő-termelő étosz igencsak vonzónak bizonyult, és nyilvánvalóvá vált, hogy ezen a területen a siker független a terület birtoklásától. A konzumerizmus nagyobb sikereket ért el a „becsület” hagyományos étoszával szemben, mint ami a kommercializmusnak valaha is sikerült. A *Lebensraum* minden fontosságát elvesztette. A paraszti földéhség éppolyan avittá vált, mint a katonai hősiesség és vitézség étosza. Marx nézetével ellentétben, sokkal inkább a fogyasztás, semmint a felhalmozás vált az új rend jelszavává.

Mindezek a megfontolások nagymértékben gyengítik az expanzionista nacionalizmus életerejét. Amennyiben racionális volt, vagy legalábbis ezt állította magáról, azt feltételezte, hogy a terület birtoklása a nemzeti nagyság és/vagy prosperitás jele vagy előfeltétele, ugyanakkor világossá vált, hogy ez nem így van. A nem racionális elemeket, az agresszió és a katonai érények magasra értékelését szintén aláásták a konzumerista értékek. Ennyit az ideológiai szintről. Azonban a nacionalista érzésvilág működésének és átadásának fő terepe magától értetődően nem az ideológia, hanem a mindennapi, személyes élet szintje. Az emberek ténylegesen azért válnak nacionalistákká, mert úgy találják, hogy a mindennapi társadalmi érintkezésben, a munkában és a szabadidejük eltöltése közben az „etnikai” besorolásuk, hovatartozásuk nagymértékben meghatározza, hogyan bánnak velük: vajon szimpátiával és tisztelettel, vagy éppen megvetéssel, gúnnyal és rosszindulattal közelítenek hozzájuk. A nacionalizmus gyökere nem az ideológiában rejlik, hanem a konkrét napi tapasztalatokban. Valamely *A* kultúra tagja, aki állandó kapcsolatban áll valamely *B* kultúrát használó gazdasági, politikai és egyéb közigazgatási bürokráciával, megaláztatásnak és diszkri-

minációnak van kitéve. Számára az egyedüli megoldás az, ha vagy asszimilacionista vagy nacionalista stratégiát választ. Igen gyakran pedig e két stratégia között ingadozik.

Ez az a szint, amelyen a nacionalizmus az industrializmus későbbi és prosperáló szakaszában már kisebb hajtóerőhöz jut. Az ipari társadalmakra vonatkozóan a „konvergenciaelméletben” van némi igazság. Az egymástól nagyon messze álló kultúrákra vonatkozóan persze vagy igaz, vagy nem: az európai és a kelet-ázsiai fejlett ipari társadalmak nagyon is különbözhetnek egymástól, még akkor is, ha hasonló technológián alapulnak, és összehasonlítható életszínvonallal rendelkeznek. Azonban, ha a kulturális kiindulási állapot nagyjából hasonló, ahogyan ez a helyzet a legtöbb vagy mindegyik európai állam esetében, akkor a késői ipari szakasz elérése igencsak jelentős kulturális konvergenciát eredményez. Az Atlanti-óceán két partjának társadalmaiban az ifjúsági kultúra szembeötlően hasonlít egymásra, és éppen ezen a területen hajtott fejet először a Szovjetunió a Nyugat előtt, még jóval azelőtt, hogy ezt más területeken is megtette volna a peresztrojkanak köszönhetően. A Pepsi-Cola és a farmernadrág iránt a Szovjetunióban támadt igény megelőzte a piacgazdaság eszméjével való szovjet flörtöt. A fejlett, egymáshoz meglehetősen közelálló kulturális kiindulóponttal rendelkező ipari nemzetek között a különbségek egyre inkább fonetikaiak és nem szemantikaiak: az emberek ugyanazokat a „dolgokat” birtokolják, gondolják ki és használják (amelyeket általában ugyanolyan eljárással készítenek vagy akár éppen ugyanazokon a helyeken), ugyanazokkal a fogalmakkal írják le őket, és olyan szavakkal fejezik ki őket, amelyek csak hangtanilag térnek el egymástól, tartalmukat tekintve nem.

Nacionalizmuselméletem a nacionalizmus kialakulását a munka jellegének megváltozásával kapcsolta össze: a kultúra közössége akkor válik fontossá, amikor a munka, fizikai jellegét elvesztve szemantikaivá válik. Egyazon interakciós közösség tagjainak ugyanazt a közös standardizált kódrendszert kell birtokolniuk; az embert az alapján a kód alapján azonosítják, amelyet a sok közül működtetni tud. Azonban, ha ez tényleg így van, miért éppen akkor kellene a nacionalizmusnak újra visszaszorulnia, amikor a munka szemantizációja a legmagasabb fokra jutott, és miért akkor volt a leghevesebb, amikor a szemantizáció még csak kialakulóban volt? És egy univerzális jelenségnek miért kellene éppen úgy manifesztálódnia, hogy egyedi és elkülönülő etnikai egységek létehez ragaszkodik? A válasz az iparosodás egyenlőtlenségében rejlik, ami a korai időszakokban a szemantikus munka világába történő belépés pontjain maximalizálja az egyenlőtlenségeket és a feszültségeket. Ekkor áll elő az az állapot, hogy a valamivel később

érkezőknek az lesz az érdeke, hogy megszervezzék a maguk állami-kulturális egységeit.⁷

A másik tényező, amely a mindennapi életben megnyilvánuló etnikai érzület hevedésének csökkenéséhez vezet, a gazdasági távolság csökkenése. Ezt vessük össze azzal a helyzettel, ami akkor uralkodott, amikor a nacionalista érzület a legerősebb volt, vagyis az iparosodás korai időszakában. Abban a szakaszban a rendszer korai belépői és a jobban privilegizáltak közötti gazdasági különbségek óriásiak voltak. Az ipari munkaerőt gyarapító korai migránsok, a sietve felhúzott nyomornegyedek lakói, akiknek gyakorlatilag nem volt semmilyen erkölcsi vagy politikai tőkéjük, és valóban nem rendelkeztek semmi egyéb eladható dologgal, csak a munkaerejükkel, amit ráadásul a lehető legrosszabb feltételek mellett voltak kénytelenek értékesíteni, éppen hogy csak a pusztá túléléshez szükséges szint felett, ha nem alatta. Tudatában voltak annak a különbségnek, amely az ő sorsukat a szerencsésebb csillagzat alatt születettekétől elválasztotta; a marxizmus által posztulált osztálygyűlölet, amelyet az olyan ideológiailag elfogulatlan megfigyelők is regisztráltak, mint Tocqueville, valóban jelen volt. Azonban a marxizmus jóslataival ellentétben, nem növekszik és intenzitását sem képes megőrizni, hacsak nem nyeri el – hogy úgy mondjam – a maga etnikai jutalmát. Az, ha a kevésbé szerencsés sorsúak észreveszik, hogy a szerencsésebb sorsúak kulturálisan különböznek tőlük, tegyük fel, nyelvükben, függetlenül attól, hogy ezeket a különbségeket korábban összekapcsolták-e már valamely etnikummal vagy sem, az igen gyorsan erőteljes és tartósan fennmaradó érzelmeket képes kiváltani, amelyeket annak rendje és módja szerint nemzeti érzéseknek fognak nevezni. Az elszegényedettek saját helyzetüket a kevésbé szerencsétlen sorsúak helyzetéhez képest viszonyítva érzékelik, és ha azok a mások kulturálisan is különböznek, a szerencsétlen sorsúak hamar tudatosítják magukban, hogy az őket kizsákmányoló, vagy legalábbis a gazdasági szempontból felettük állók, csak fokozzák az igazságtalanságot azzal, hogy megvetően elutasítják őket. Ez a megvetés lehet az egész csoportra kiterjedő, ha valóban van valamilyen, az egész csoportra jellemző kulturális különbség, ami lehetővé teszi, hogy egy bizonyos fajta emberi kategóriaként azonosítsák őket. Így a kulturális különbségek a társadalmi ellentétek katalizátoraiként tesznek szert jelentőségre, ha többé-kevésbé egybeesnek a nyilvánvaló, de kulturálisan indifferens gazdasági különbségekkel, amelyek olyannyira jellemzőek a korai iparosodásra. A csoportot erő megvetés és a csoportprivilegium együttesen új csoportidentitást

7 Szporluk, Roman: *Communism and Nationalism*. Oxford, 1988.

alakítanak ki. A nagy választóvonal mindkét oldalán új gyűlöletek születnek. A jobb helyzetben lévő csoport számára a kulturálisan megkülönböztethető szegények fenyegető veszélyforrást jelentenek, nem csupán a társadalmi rend egészére vonatkozóan, hanem a mindennapok szintjén is. Mocskosak és erőszakosak, miattuk nem biztonságos a város, és egyfajta kulturális szennyeződést jelentenek.

Az iparosodás későbbi fázisaiban a helyzet egészen más. Ugyan még hatalmas gazdasági egyenlőtlenségek vannak jelen, és ezek néha egybeesnek a kulturális különbségekkel is, ami csak tovább ront a helyzeten. Tegyük fel, hogy az *A* kulturális kategória általában véve jobb helyzetben van, mint a *B* kulturális kategória, ami haragot gerjeszt a *B* csoport körében és félelmet az *A* körében. Azonban, ha mindkét kategória viszonylag magas szintet ér el, ami általában jellemző a kései ipari társadalomra, habár „objektív”, materiális szempontból a fennmaradó különbségek akár nagyok is lehetnek, szubjektíve lényegesen kevésbé fontosak már. Ezért a kiváltott indulatok is lényegesen kevésbé intenzívek. Az objektíve kétségbeejtő nyomor és a mérsékelt prosperitás közötti különbség iszonyúan nagy; a jelentős prosperitás és az igen jelentős prosperitás közötti pszichológiailag lényegesen kisebb. A fejlett ipari társadalom körülményei között a kulturális csoportok közötti különbségek inkább az utóbbi mintát követik. Az emberek egyetlen csoportja, amely minden szempontból hátrányos helyzetben van, jellemző módon nem kulturális, „etnikai” ismérvek alapján különül el, hanem, hogy úgy mondjam, egészségügyi vagy személyiségi alapon: idetartoznak ugyanis az egészségügyileg súlyosan fogyatékosok, a magányosan, elszigetelten élők stb. Azonban ezek a kategóriák nem hoznak létre „nacionalizmust.” (Ez az általános megállapítás persze nem érvényes a kései vendégmunkásokra, akik általában egyszerre hátrányos helyzetűek, és alkotnak kulturálisan elkülönülő csoportot, és akik természetesen heves nacionalista érzelmeket váltanak ki mindkét oldalon.)

Összefoglalva: habár a mindenki számára közös, kontextusfüggetlen, oktatáson alapuló magas kultúra az erkölcsi állampolgárság, a hatékony politikai és gazdasági részvétel előfeltétele, a kései ipari társadalom körülményei között már nem vált ki intenzív nacionalizmust. A nacionalizmust már meg lehet szelídíteni, ahogy egykoron a vallást is megszelídítették. Lehetségessé vált, hogy az egyén etnicitása a nyilvános szférából a magánszférába kerüljön át, és már úgy lehetett tenni, hogy ez csupán az egyén ügye, mint például a szexuális élete, aminek egyáltalán nem kell, hogy bármi köze legyen a nyilvános szférához, és amit nem is lenne helyénvaló odaráncigálni. Azonban ez valójában tényleg csupán tettetés, ami akkor megbocsátható,

ha az egyetlen domináns kultúrát mindenki elsajátította, és egyfajta általános fizetőeszközként funkcionál, lehetővé téve az emberek számára, hogy két kultúrával is rendelkezzenek, és a másikat otthon és más korlátozott módon használják, amennyiben erre van igényük.

Amikor a munka szemantikaivá tétele eléri a csúcspontját, a fejlett ipari kultúrákban ugyanazokat a jelentéseket hozza létre, ami elősegíti a konvergenciát és az általánossá váló jóléttel egyetemben csökkenti a konfliktusok hevesességét. A korai ipari társadalom az, amely egyfelől a legnagyobb fokú gazdasági irigységet és gyűlölködést gerjeszti elő, másfelől pedig elősegíti olyan magas kultúrák társadalmi elterjedését, amelyek még nem érkeztek el oda, hogy egymásra hasonlítsanak.

Ebben a kései stádiumban úgyszólván mindenfajta szövetségi vagy kantonális beosztás lehetséges már. A politikai határok veszítettek jelentőségükből, szimbólum jellegük csökkent, és kevesebb vak indulat kapcsolódik hozzájuk: már nem olyan fontos, hogy a „mi” határunknak egy bizonyos folyó vagy hegygerinc vonalát kell követnie. Többé nem hullatnak keserű könyveket afelett, nem írnak és szavalnak szenvedéllyel telt verseket arról, hogy mondjuk a vámhatárt nem lehet erre vagy arra a csodálatos vízi útra, vagy erre vagy arra a drámai hegyvonulatra helyezni, aminek az eléréseért pedig fiaink oly hősieken hullatták vérüket. Ma elégnek tűnik, ha a mobilitás és az előnyökhöz való hozzáférés többé-kevésbé egyenletesen oszlik meg a kulturális csoportok között, és hogy minden egyes kultúrának meglegyen a maga biztos anyabázisa, ahol fennmaradását a saját egyeteme, nemzeti múzeuma, nemzeti színháza, televíziós csatorna-hálózata és az ehhez hasonlók biztosítják. A nagyjából ilyen és az ehhez hasonló megoldási formákat már számos területen sikerrel ültették át a gyakorlatba, vagy közel járnak ehhez, ami persze nem jelenti azt, hogy kivétel nélkül mindenütt ez lesz a helyzet.

Az itt leírt szakaszok, hogy úgy mondjuk, „természetes” lépések egy olyan úton, amely az agrárvilágból – ahol a kultúra határozza meg a társadalmi hierarchiát és pozíciókat, de nincs hatással a politikai határokra – az ipari világba vezet, ahol viszont a kultúra határozza meg az államok határait, de ahol a kultúra standardizált, és ezért érzéketlen a társadalmi pozíció különbségeire. Nehéz elképzelni, milyen más módon mehetne még végbe ez az átalakulás. Kezdetben dinasztikus vagy vallási alapon szerveződő egységek voltak azok, amelyek együtt léteztek a helyi közösségi egységekkel, vagy rájuk települtek. Azután jött az irredentizmus, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy a kultúra és az állam határai essenek egybe, és a legtöbb esetben szükségszerűen kellett kudarcot vallania, mert az etnikai térkép összetettsége egyszerűen nem teszi lehetővé, az összes etnikai aspiráció egy-

idejű megvalósulását. A nacionalizmus nem zéró összegű, hanem éppenséggel negatív összegű játék, mert a játékban résztvevő kultúrák többsége szükségszerűen a vesztesek között találja magát: egész egyszerűen túl sok kultúra, potenciális államalakító tényező létezik azon a területen, amely ezen a földön életképes államok létrehozására rendelkezésre áll. Ebből következően a kultúrák többsége áthághatatlan akadályokba ütközik, és nem tudja elérni célját, vagyis a kulturálisan meghatározott nemzet házasságát a neki rendelt állammal, amivel pedig a nacionalizmus előre kalkulál, és amit olyanmódra hön áhít. Azonban a folyamat során felgyülemelő gyűlölet és dühödtt indulat, a kegyetlenség darwini kultuszával és az értelem elleni lázadás nietzschei attitűdjével párosulva, a széleskörű társadalmi diszlokáció körülményei közepette, természetesen vezetnek azokhoz a gyilkos kilengésekhez, amelyeknek Európában tanúi voltunk, mindenekelőtt az 1940-es években, de amelyek később sem voltak ismeretlenek. Végezetül, a nemzeti érzés intenzitásának bizonyos fokú csökkenését láthatjuk a késői industrializmusban általánossá váló jólét kialakulásával és a kulturális különbségek háttérbeszorulásával, valamint az egyetemes piac és az egységesülő életstílus elterjedésével.

Röviden: ez az a fejlődési pálya, amit magától értetődőnek és valószínűnek tartunk, és amelyet számos területen ténylegesen is látunk. Ugyanakkor ez a séma semmi esetre sem egyetemes érvényű, még Európában sem. Számos oka vannak annak, hogy a valóságos történelem miért nem igazolja teljesen ezt sémát. Európában az események mögött álló mechanizmus különbözőképpen működött az egyes időzónákban, és ezekre a különbségekre érdemes egy kicsit részletesebben is kitérni.

1. Az állam által végrehajtott centralizáció. Létezhet olyan politikai egység, amelyet a dinasztikus politika hozott létre a nacionalizmus kora előtt, de amely történetesen egybeesik – mindent egybevetve, természetesen soha sem teljesen – valamely homogén kulturális területtel. A szóban forgó területen számos helyi dialektus létezik (vagyis olyan nyelvek, amelyekhez nem tartozik hadsereg és haditengerészet), amelyek ugyanakkor elég közel állnak az államapparátus által használt nyelvhez ahhoz, hogy őket e nyelv „dialektusainak” nevezhessük. Az e dialektusok beszélői meggyőzhetők arról, hogy a formális és standardizált beszéd, amelynek elsajátítására buzdítják őket, és amelyet írásban és a bürokráciával való kapcsolatuk során használniuk kell, az általuk otthon használt nyelv „helyes” változata.⁸ Ez az, ahogyan beszélni kell. Az ilyen népeiségek kulturális szokásai, genetikusan öröklődő vonásai

8 Weber, Eugene: *Peasants into Frenchmen*. London, 1979.

ellentmondás és különösebb erőltettség nélkül beépíthetők a domináns magas kultúra „nemzeti” önképébe. Ez volt a jellemző szituáció Európa nyugati, atlanti-óceáni partja mentén. Erős dinasztikus államok – London, Párizs, Madrid, Lisszabon központtal – álltak fenn a korai modern korszak óta, ha nem régebben, és képesek voltak magukat homogén nemzetállammá átalakítani (habár kisebb korrekciókra volt szükség Írországban, valamint kisebb belső szervezeti változtatásokra másutt is). A centralizált kultúra a parasztok ellenében jött létre, és nem az ő kultúrájukra alapozva. A parasztnak kellett sokkal inkább igazi polgárokká válniuk, semmint hogy az új nemzeti kultúra meghatározásában jutottak volna szerephez. Ezért ezen a tájon a néprajz irreleváns a nemzetépítés szempontjából. Nem szokás megörökíteni azt, amit aztán lerombolunk. Csak amikor az új nemzeti kultúrát a létező öntudatlan paraszti életformára alapozva konstruálják meg, akkor kelti fel ez az életforma a nacionalista tudósok érdeklődését.

2. Közvetlenül keletre az erős dinasztikus államok zónájától – ezen államoknak nem volt más dolguk, minthogy „civilizálják” a parasztjaikat – kezdődik egy másik időzóna, amelyet az egyesítő nemzetállam-építés zónájának is hívhatunk. Itt erős, magabiztos, öntudatos magas kultúrákat találunk, hogy egészen precízek legyünk, kettőt. A standardizált és normatív német nyelv a Kelet-Európába történő kollektív és hódító teuton előrenyomulás óta létezett, vagy legkésőbb a reformáció óta. Végérvényesen a 18. és a 19. század fordulóján működött irodalmi mozgalom konszolidálta. Az olaszoknak a középkor, a korai reneszánsz óta megvolt a maguk standardizált, normatív irodalmi nyelve. Kétségtől, ennek a normatív nyelvvariánsnak csupán egy kisebbség volt a birtokában (egyes vélemények szerint Olaszországban ez a kisebbség igencsak csekély méretű volt még a 19. század vége felé is), és ez a nyelvvariáns nem volt képes lehatolni az alsóbb rétegekig, vagy eljutni a távol eső vidékekre.

Azonban az e kultúra előtt álló fő feladat az volt, hogyan lássa el egyetlen közös politikai védőburokkal az egész területet, ahol ez a kultúra már ténylegesen domináns volt, és nem pedig az, hogy egy új kultúrát hozzon létre. Mihelyt ez a cél megvalósult, a probléma ugyanazzá vált, mint az első zóna esetében: civilizálni kellett a paraszt vadembert. Azonban először a politikai egyesülést kellett végrehajtani, ez állt a figyelem középpontjában; a kulturális diffúzió vagy „oktatás” kérdése csak a második helyen következett. Az ilyen típusú nemzetállam-építés során a gondolkodók, költők és propagandisták, habár megvolt a maguk szerepe és jelentősége, kevésbé játszottak döntő szerepet, mint az államférfiak, a diplomata és a katonák. Ebben a zónában a fő teendő a közepes méretű vagy éppen miniállamokból álló tarka

konglomerátum egyesítése, és, egyes esetekben, az idegen uralkodók kiűzése volt. Mindezek megvalósítása az európai erőegyensúly meghatározott mértékű megváltoztatásával járt, valamint azzal, hogy bizonyos erős hagyományos érdekek ellenében kellett cselekedni. Mindez aligha lett volna megvalósítható heves konfliktusok nélkül, és ezt a típusú egyesülést valóban háború segítségével hajtották végre, nagymértékben támaszkodva a diplomáciára.

3. Keleti irányban haladva az az időzóna következik, amelyik a „nemzetépítés” jól ismert képét megteremtette: léteznek olyan kultúrák, vagy úgy tartják, hogy léteznek, amelyek sem saját állammal nem rendelkeznek – ha rendelkeznének, csupán annyi lenne a dolguk, hogy az alsóbb néprétegeket „oktatásban” részesítsék –, sem az sem elég a számukra, hogy a nagyszámú elkülönült politikai területi egységet egyesítsék (eközben esetleg uralkodókat kell kiűzniük); ellenkezőleg, vannak olyan kultúrák, amelyek nem rendelkeznek semmilyen politikai területi egységgel, és amelyek nem rendelkeznek saját belső kodifikációval, saját belső mértékadó normákkal sem. A plurális népi kultúrákat normatív magas kultúráknak kell felváltaniuk, és egyúttal politika védőburkot is kell kapniuk.

Ezen a kategórián belül „történelmi” és „nem történelmi nemzeteket” szokás megkülönböztetni. Az előbbiek valaha rendelkeztek államisággal, de elvesztették azt; az utóbbiak soha sem rendelkeztek vele. Az előbbieknek egy valaha létezett, de a dinasztikus vagy vallási háborúskodások során elpusztult politikai egységet kell „feléleszteniük.” Az utóbbiak előtt egy olyan politikai egység megteremtésének feladata áll, amelyet kizárólag a kultúra révén, a történelemre való hivatkozás nélkül kell meghatározni. A különbség e két típus között egyáltalán nem olyan nagy, mint ahogyan ezt gyakran feltételezik.

E típus lényegi tulajdonsága, hogy „ébresztőkre,” aktivistákra, propagandistákra és nevelőkre van szüksége, akik a dicső múlt feltámasztását tűzték ki célul maguk elé, vagy a másik esetben a nemzet öntudatra ébresztését, egyszerűen a nemzet kulturális létezésének erejénél fogva, a megelőző politikai történelem segítségével nélkül. Mindkét esetben ezeknek az embereknek szabadúszóként kell tevékenykedniük, vagy, ha szervezeten működnek, olyan szervezetek keretein belül, amelyek nem élvezik a fennálló politikai hatalom támogatását. Még nem rendelkeznek állammal, amely ebbéli tevékenységüket támogatná. Mindenekelőtt ez az, ami ezt a típust megkülönbözteti a „centralizáció felülről” típusától.⁹

9 Plamenatz, John: Two Types of Nationalism. In Kamenka, Eugene (szerk.): *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*. Edward Arnold, 1973. 23–54. (Magyarul: A nacionalizmus két típusa. In Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995, 52–67.)

4. Végezetül van egy negyedik időzóna is. Ez annyiban osztozott a harmadik sorsában, hogy 1815 és 1918 között ment keresztül az első két fázison, átélve a dinasztikus és/vagy vallási politika korszakát, majd az arra adott irredenta reakciót. 1815-ben Kelet-Európát három birodalom között osztották fel, és úgy tűnt, a cári birodalom ugyanazt az utat fogja bejárni, mint a Habsburg vagy az Oszmán Birodalom. Egy ideig mind a három birodalom állta a nacionalista rohamokat – az Oszmán Birodalom kevésbé sikeresen, mint a másik kettő – majd 1918-ban mind a három a történelem szemétdombjára került, függetlenül attól, hogy a háborúban ellentétes oldalon harcoltak.

Azonban ezt követően a Pravoszlávia és az Autokrácia országa a másik két birodalomtól meglehetősen eltérő utat kezdett járni; e két utóbbi különböző összetételű ideológiai koktélok hatása alatt indult el a maga útján. E koktélokban az egyetlen állandó és stabil összetevő a nacionalizmus volt. A kis utódállamokban a nacionalizmus különböző arányban populizmussal, demokráciával, fasizmussal, klerikalizmussal, modernizációval, dinasztizmussal és hasonlókkal keveredett. Az elegyek nem voltak valami mély benyomást keltőek, legalábbis intellektuálisan.

A helyzet nagyon is eltérő volt a cár országában. A birodalom, néhány évvel a megsemmisítő katonai vereség után, új irányítás alatt és egy új ideológiára alapulva újjászerveződött; ez utóbbi nem valamiféle gyenge és oportunista koktél volt, hanem éppen ellenkezőleg, a legerősebb és leghatásosabb eszmerendszer, amelyet valaha is kiagyaltak. Utólag könnyű észrevenni, hogy a marxizmust a 19. századi szenvedő orosz lélek szükségleteire szabták. Ez a lélek a Nyugat utolérésének és leghagyásának vágya és a totális, de mégis helyi gyökerű beteljesedés utáni messianisztikus-populista vágyakozás között győtrődött. A marxizmus egyfelől azt állította magáról, hogy tudományos és materialista, ami által kifejezi, és egyúttal fel is fedi azt a titkot, ami a Nyugatot gazdaggá és erőssé tette, és egy olyan formulát kínál, ami lehetővé teszi a fejlődés rövidebb útjának fellelését és a Nyugat megelőzését, a Nyugat hatalmának és gazdagságának túlszárnyalását. Másfelől viszont egy olyan világ teljes megvalósítását ígéri, amely véglegesen megszabadult mindenfajta kizsákmányolástól, elnyomástól, morális defektustól, kompromisszumtól és izléstelenségtől; mindezek a tulajdonságok az ipari társadalom nyugati formájával asszociálódtak. Ebben a totális beteljesülésben csodálatos és titokzatos módon egyszerre fog kielégülést nyerni az emberi lélek sóvárgása a közösség iránt és az a vágya, hogy egyénileg szabad legyen. Az ember egyszerre lesz teljesen szabad, és embertársaival mégis egy. Ez lesz az egész emberiség kétségbevonhatatlan sorsa, elérését csupán a társadalmi szerveződés fogyatékoságai akadályozzák, amelyeket a

marxizmus végre hatékonyan diagnosztizált, és az idő eljövételével orvosolni fog. Ezt a programot egy elhivatott, fegyelmezett és irgalmat nem ismerő világi rendnek kell végrehajtania; mivel ez a rend az abszolút igazság birtokában van, mindenfajta procedurális korrektséggel és ellensúlyokkal való bajlódás teljesen felesleges. És valóban, ez a rend kötelességének érezte, hogy figyelmen kívül hagyja a pusztán formális igazságosság követelményét (amit a burzsoá uralom eszközének tartott) annak az osztálynak az érdekében, amelyre az emberiség felszabadításának küldetése hárult. A szubsztantív igazságosság birtokában kevéssé vagy egyáltalán nem volt szüksége a formális igazságosságra, ami eddig csupán azt a célt szolgálta, hogy akadályozza és homályba burkolja a tényleges beteljesülést.

Ez a doktrína és szellem, amelyet egy hosszú idő óta centralizáló, autoritárius és messianisztikus hagyományokban élő országban vezettek be, egy olyan országban, amelynek irtózatosan nagy feladatokat kellett megvalósítania a modernizációért és a katonai biztonságért folytatott küzdelme során, elborzasztó következményekhez vezetett, amelyek jól ismertek, és aligha kell itt részletesebben kitérnem rájuk. Azonban abból a szempontból vizsgálva a kérdést, hogy a nacionalizmus alapelve hogyan valósult meg az európai társadalomban, mégis fel kell idéznünk e fejlődés néhány kulcsfontosságú mozzanatát. Először is: a rövidebb fejlődési útról a végén kiderült, hogy egyáltalán nem az, és a Nyugat megelőzése helyett az eredmény a gazdasági szakadék növekedése és a fejlődés megakadása lett. Azonban az ideológia és az általa létrehozott intézmények ereje megakadályozta, hogy a cárok birodalmához tartozó területek hetven éven keresztül ugyanazon a pályán haladjanak, mint a volt Habsburg és az Oszmán Birodalom területei. A hit végül elpárolgott, de nem a sztálini korszak terrorjának következményeként – ezt morálisan kétségkívül fel tudta dolgozni –, hanem a brezsnyevi évek stagnálásának demoralizáló hatása alatt.

Személy szerint azt gondolom, hogy az első világi vallás, amely államvallássá lett, nem azért vesztette el vonzerejét a hívők szemében, mert szekuláris volt, és ezért jobban ki volt téve annak, hogy a történelmi tények esetleg megcáfolják (a hitet az ilyen próbatételek csak erősítik), hanem azért, mert túlszakralizálta a világot, és nem adott lehetőséget a hívőknek, hogy visszavonuljanak a profán világba azokban az időszakokban, amikor a vallási buzgalom némileg alábbhagy. A marxizmus Hegelen keresztül Spinozára megy vissza, és implicite panteista, az egész élet szakralizálására törekszik. Azt mondják, hogy a társadalmak nem tudnak létezni szakralitás nélkül; a marxizmus sorsa azt mutatja, hogy nem tudnak meglenni a profán nélkül sem. Az a hit, amely a gazdaságot szentséggé változtatja, csak na-

gyon nehezen képes túlélni a nyilvánvaló gazdasági nehézségek időszakát. Amíg az állami és pártapparátus emberei egymás gyilkolták, a hit eleven maradt; azonban amikor ehelyett elkezdték egymást korrumpálni, a hit elpárolgott. Amikor a nemzetközi versenyképesség – mind gazdasági, mind katonai szempontból – arra készítette a rendszert, hogy liberalizáljon, és megreformálja önmagát, kiderült, hogy senki sem hisz már. A nácik a háborúban hittek, és heves és véres fegyveres istenítéletben semmisültek meg; a bolsevikok a gazdaság által kimondott végső ítéletben hittek, és a gazdasági versenyben semmisültek meg.

Az e rendszer fogságába került társadalmak folytatták fejlődésüket, amely hetven (bizonyos területeken negyven) évvel ezelőtt megakadt. Ugyanakkor a fejlődés már a hetven évvel ezelőttihez képest teljesen más társadalmi bázison indult újra: habár a relatív gazdasági kudarc a Nyugathoz képest meglehetősen nagy lemaradást eredményezett, a múlthoz viszonyítva viszont hatalmas fejlődés ment végbe. Az írni-olvasni tudás majdnem egyetemessé vált, az urbanizáció kiterjedt, és bizonyos mértékű, persze szerény, de azért mégsem elhanyagolható gazdasági hatékonyságot sikerült elérni ahhoz, hogy mindenestre elég sok embernek komoly veszténivalója legyen.

A rendszer most egy olyan fejlődési úton indulhatott el, amelyen a három másik szakasz egyikében sem: belevetheti magát a felelőtlen irredentizmusba és új politikai egységeket hozhat létre (amelyek kisebb méretekben, és ezért még sebezhetőbben, reprodukálják a felbomló birodalmi egység etnikai konfliktusait); vagy megkezdheti a fejlődés gyilkos *Nacht und Nebel* szakaszát, a maga tömeggyilkosságaival és erőszakos vagy csak ösztönzött kitelepítéseivel; megkezdheti továbbá a csökkenő mértékű etnikai gyűlölködés szakaszát is, amely, reméljük, a fejlett ipari társadalom velejárója. Nyilvánvaló tények szólnak amellett, hogy mind a három lehetőség nyitva áll. Ma még túl korai lenne arról beszélni, melyik lesz a meghatározó; bizonyossággal csupán azt mondhatjuk, hogy valamennyire mindháromnak meglesz a maga szerepe. De hogy melyik lesz a domináns – ez a Szovjetunió és utódállamai fejlődésének kulcskérdése az 1990-es években.

Hozzá kell tennünk, hogy a négy időzóna sémája némi módosításra szorul, amennyiben azt akarjuk, hogy egész pontosan megfeleljen a történelmi realitásoknak: van egy kiterjedt terület a Balti-, az Adriai- és a Fekete-tenger között, amely a két világháború között a harmadik zónához tartozott, de a Vörös Hadsereg előrenyomulása révén erőszakkal a negyedik zónába került át 1944-45-ben, és ott is maradt egészen 1989-ig.

[...]

Fordította: Sisák Gábor